

ҲҮМЕЈИР ЭҲМӘДОВ

**АЗӘРБАЈҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ
КОНСТИТУСИЈАСЫНДА
ТӘҲСИЛ ВӘ ТӘРБИЈА МӘСӘЛӘЛӘРИ**

БАКЫ-1998

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТƏҺСИЛ НАЗИРЛИЈИ

АЗƏРБАЈЧАН ЕЛМИ-ТƏДГИГАТ ПЕДАГОЖИ
ЕЛМЛƏР ИНСТИТУТУ

1998
575

ҺҮМЕЈИР ƏҺМƏДОВ

4421
296

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ
КОНСТИТУСИЈАСЫНДА ТƏҺСИЛ ВƏ
ТƏРБИЈƏ МƏСƏЛƏЛƏРИ

66466

66069

БАКЫ - "ЕЛМ" - 1998

4421.4 + X620 (2A)

АЗЕРБАЙДЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТƏРКИЗІННƏ

АЗЕРБАЙДЖАН ЕЛІНІ ТƏДБІТ АТ ПЕДАГОЖИ
ЕЛМЛƏР НІСТІТІГІ

Əсəр Азəрбајчан ЕТПЕИ-нин 28.03.1998-чи ил
тарихли (протокол №3) елми шурасында
чапа мəслəһəт кəрүлмүшдүр

Елми редактору: педагожи елмләр доктору,
профессор Әждәр Агајев

(Вопросы образования и воспитания в конституции
Азербайджанской Республики)

Һүмејр Һүсејн оғлу ӘҺМƏДОВ. "Азəрбајчан Респуб-
ликасы Консти- тусијасында тəһсил вə тəрбијə мəсəлəлəri".
Бақы, "Елм", 1998, 88 сəһ.

ISBN 5-8066-0900-6

Һ 1203020120-691 Грифли нəшр
655(07)-98

Б А К Р І - "ЕЛМ" - 1998

ЕЛМИ РЕДАКТОРДАН

Бир нечə марағлы тəдгигат əсəринин мүəллифи педагожи елмлəр намизəди Һүмејр Әһмədовун тəгдим етдији јени китабы проблематикасына кəрə əввəлкилəрдəн фəрғлəнир. Əсримизин илк иллəri вə ја орталарында баш верəн педагожи һадисəлəri, фактлары, тəһсил проблемлəрини гəлəмə алан кəнч тəдгигатчы бу дəфə тамамилə јени, мүасир бир мөвзуја мүрачиəт етмишдир. О, Азəрбајчан Республикасынын Конститусијасында тəһсил, тə'лим вə тəрбијə мəсəлəлəрини тəдгиг етмиш вə олдуғча фəјдалы əсəр һазырламышдыр. Оун тəдгигатларынын мөвзу мүхтəлифлијинə бахмајарағ, бу əсəрлəрин мејдана чыхмасынын бир амили вардыр. Бу да Һүмејр Әһмədовун чошгун руһлу вəтəнпəрвəр, мəһəббətли, миллəтсəвəр, али мəслəкли шəхсијəт-гəјрəтли вəтəндаш олмасыдыр. Елми ишлəринин рəһбəri вə бир чох əсəринин редактору кими мən онунла фəхр едир, дəриң ағылы, јүксək мədəнијəти, ишкүзарлығы вə мəгсədјəнлү елми-тəдгиги фəалијəтиндən мəмнунлуг дүјурам.

Һ.Һ.Әһмədовун бу јени китабы Азəрбајчан Республикасынын президенти мөһтəрəм Һəјдər Əлирза оғлу Əлијев чəнабларынын анадан олмасынын 75 иллијинə вə Азəрбајчан Демократик Республикасынын 80 иллијинə кəзəl тəһфədир. Чүнки Һəјдər Əлијев чəнаблары мүстəгил республикамызын илк Конститусијасынын јарадығчысы, ону һəјата кечирəндир. Кəрүлмүш бу иш һөрмətли президентимиз Һəјдər Əлијев чəнабларынын бөјүк хидмəтидир.

Китаб, тəһлили о гədər дə асан олмајан бир мөвзуну əһтə етмəсинə бахмајарағ, олдуғча охунағлы вə рəвандыр. Мəсəлəнин гојулушу, изаһын ардычылығы вə мəнтиги əлағəлилији, нəһəјət јығчам јекун нəтичələнмə əсəрин тамлығыны вə долғунлугуну тə'мин едир. Бу да китабын охучулар тəрəфиндən марағла охуну-лачағына вə өјрəнилəчəјинə инанмаға һағт верир.

Китаб тə'лим-тəрбијə иши илə мөшғул оланлар үчүн нəзəрдə тутулса да, пешəсиндən асылы олмајарағ һамы үчүн кəрəклидир.

КИРИШ

1995-чи илин 12 нојабрында үмумхалг сәсвермәси-референдум јолу илә мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын илк мүстәгил Конститусијасы гәбул едилмишдир. 1995-чи илин нојабрын 27-дән гүввәјә минмишдир. Бу Конститусија 5 бөлмә, 12 фәсил, 158 маддәдән ибарәт олмагла ичтимаи-сијаси һәјатын бүтүн саһәләрини өзүндә әкс етдирмишдир. Азәрбајчан Республикасынын бу Конститусијасы бәшәр тарихинин онилликләрлә, јүзилликләрлә сынағларындан кечмиш, бејнәлхалг нормаја чеврилмиш дәјәрләрә-инсан һүгуглары, милли суверенлик вә демократија принципләринә әсаслан-мышдыр. Конститусија һазырланаркән Азәрбајчан Республи-касынын әввәлки Конститусијасындан да истифадә едилмиш, онун дәјәрли чәһәтләри сахланылмышдыр.

Азәрбајчан Республикасынын президенти һ.Әлијев чәнаб-ларынын сәдрлији илә һазырланан Конститусија мүстәгил Азәрбајчанын илк Конститусијасыдыр. Әсрин әввәлләриндә мүстәгиллик газанмыш Азәрбајчан Демократик Республикасы (1918-1920-чи илләр) вахтын азлығындан өз Конститу-сијасыны гәбул едә билмәмишди. Јалныз 1919-чу илдә Мүстәгиллик һағгында гәбул олунамуш акт тәхминән Консти-тусијаны әвәз едирди.

Сонрақы Конститусијалар исә Совет Конститусијалары олуб (1921, 1937, 1978) Азәрбајчан халгынын вә дәвләтинин мүәјјән инкишаф мәрһәләләрини әкс етдирән мүһүм һүгуги сәнәдләр иди.

Мүстәгил республикамызын илк Конститусијасында Азәрбајчан дәвләтинин мүстәгиллијини, суверенлијини вә әрази бүтөвлүјүнү горуамағ, демократик гурулуша тә'минат вермәк, вәтәндаш чәмијјәтинин бәргәрар едилмәсинә наил

олмағ, халгын ирадәсинин ифадәси кими ганунларын али-лијини тә'мин едән һүгуги, дүнјәви дәвләт гурмағ, әдаләтли игтисади вә социал гәјдалара ујғун оларағ һамынын лајигли һәјат сәвијјәсини тә'мин етмәк, үмумбәшәри дәјәрләрә садиг оларағ бүтүн дүнја халғлары илә достлуг, сүлһ вә әмин-аманлығ шәраитиндә јашамағ вә бу мәғсәдлә гаршылығлы фәалијјәт көстәрмәк нијјәтләри тәчәссүм олунаб.

Милләтимизин тарихи кәләчәји, тәрәггиси вә инкишафы үчүн бәјүк әһәмијјәт кәсб едән бу сијаси вә һүгуги сәнәдин һазырланмасында халгымызын лидери, мүдриг сијасәтчи, республикамызын президенти һ.Әлијевин бәјүк хидмәтләри олмушдур. Мәһз елә буна көрәдир ки, о, Азәрбајчан Респуб-ликасынын јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комис-сијанын 1995-чи ил нојабрын 10-да кечирилән ичласындақы чыхышында демишдир: «Бу күн һамымыз мә'нәви раһатлығ һисси кечирә биләрик. Чүнки тарихи бир иш көрүлмүшдур. Тарихи бир сәнәд јарадылыбдыр. Бу күн биз өлкәмизин бүтүн ичтимаијјәти гаршысында дејә биләрик ки, биз тарихи бир сәнәдин јарадылмасынын иштиракчыларыјығ... биз Азәрбај-чанын бу күнү, кәләчәји үчүн чох бәјүк бир сәнәд - сијаси, һүгуги сәнәд јаратмышығ. Бизим конститусија лајиһәсинин ән мүһүм әһәмијјәти ондан ибарәтдир ки, халгымызын, республикамызын тарихиндә бу, илк, тамамилә сәрбәст, мүстәгил шәкилдә јаранмыш конститусијадыр. Конститусија лајиһәси индијә гәдәр олан бүтүн конститусијаларын, ганунларын һамысындан тамамилә фәргләнир. Она көрә фәргләнир ки, бу, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасыдыр¹. Даһа сонра о фикринә давам едәрәк бил-дирир ки, конститусијамызда дүнја конститутсија тәчрү-бәсиндән чох истифадә олунабдур. Анчағ ејни заманда бизим конститусијамыз Азәрбајчан Республикасынын тарихи ән'әнәләрини, хүсусијәләрини дә әкс етдирир. Она көрә дә өз мәзмун вә мә'насына көрә там демократик принципләри өзүндә әкс етдирән бир конститусијадыр. Амма ејни заманда бу һеч бир башға дәвләтин конститусијасына бәнзәмәјән бир

¹ "Азәрбајчан" гәзети, 11 нојабр 1995-чи ил

конститусијадыр. Бу бизим өзүмүзүн конститусијамыздыр, мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын конститусијасыдыр.

Инди Азәрбајчанда Конститусијанын төлөбләринә ујгун олараг гуручулуг ишләри апарылырса, дикәр тәрәфдән дә һәмин сәнәдин сијаси, һүгути, тарихи, милли әһәмијјәтинин өјрәдилмәси, јә'ни онун тәдрис вә тәблиғи зәрурәти гаршыда дурур.

Ичтимаи фикрин мүхтәлиф саһәләри кими, тәдрис-тәрбијә мүәссисәсәләри гаршысында бу мә'нада мүһүм вәзифәләр дајаныр ки, бурада да мүәллимләрин үзәринә јени мәс'улијјәт дүшүр.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим просесиндә вә синифдәнхарич тәдбирләр заманы Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын мүвафиг маддәләринин өјрәнилмәсиндә һуманитар фәнләрин, ејни заманда тәбијат фәнләринин кениш имканлары вардыр.

Конститусијанын IX синифдә ажрыча фәнн кими өјрәдилмәси нәзәрдә тутулуб. Бу мәгсәдлә бир сыра тәшкилати тәдбирләр көрүлүб. Белә ки, дәрс вәсаити тәртиб едилмиш, һәмин курсу дејәчәк мүәллимләр һазырланмыш, програм тәртиб олуномуш, мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә хејли методик әсәрләр чап едилмиш, гәзет вә журнал мәгаләси дәрч олуномушдур.

Бу истигамәтли ишләр сырасында Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин әмәкдашлары тәрәфиндән һазырланмыш «Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасы вә орта үмумтәһсил мәктәбләриндә ондан истифадәнин имканлары» вәсаити мараг доғурур. (Тәртиб едән вә редактору проф. Ј.Ш.Кәримов, Бақы, 1997)

Вәсаитдә 12 мәгалә верилмишдир. һәмин мәгаләләрдә Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасындан тә'лим-тәрбијә ишиндә истифадәнин имканлары арашдырылмыш (Ә.Ағажев, Н.Әһмәдов), тарих (М.Әмиров, И.Чәбрајылов), инсан вә чәмијјәт (И.Чәбрајылов, М.Әмиров), әдәбијјат (Ш.Микајылов, А.Бәкирова), Азәрбајчан дили дәрсләриндә

¹ "Азәрбајчан" гәзети, 11 нојабр 1995-чи ил

(Ә.Аббасов), кимја вә биолокија (Р.Бабајев, Ф.Оручов) дәрсләриндә Азәрбајчан Конститусијасынын өјрәдилмәси мәсәләләри ачыгланмыш, мәктәблиләрин мә'нәви тәрбијәсиндә (А.Бабајев), естетик мәдәнијјәтинин формалашмасында (В.Хәлилов) ролу өјрәнилмиш, кичик јашлыларын тә'лим-тәрбијәсиндә (Ј.Кәримов), али вә орта ихтисас тәһсилинин инкишафы бахымындан (А.Рәһимов, А.Аббасов) Конститусијанын јаратдығы шәраит, вердији тә'минат шәрһ едилмишдир. Методики характерли һәмин јазыларда практикләрә (үмумтәһсил орта мәктәб мүәллимләринә) көмәк едә биләчәк мараглы вә орижинал фикирләр, тәклиф вә төвсијәләр вардыр. «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә вә «Азәрбајчан мәктәби» журналында да бу истигамәтли јазылар верилмишдир. Лакин бунлар һеч дә о демәк дејилдир ки, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Конститусијанын өјрәдилмәси проблемләри тамлыгы илә арашдырылыб. Биз тәдгигатымызда һәмин проблеми шәрһ етмәклә јанашы, Конститусијанын төлөбләринә ујгун олараг өлкәдә тәһсил системини сәчијјәләндирмәклә, онун принципләрини мүәјјәнләшдирмәјә дә чалышмышыг.

Кириш, 2 фәсил, әлавәләр вә әдәбијјат сијаһысындан ибарәт олан китабда Азәрбајчан Республикасынын илк милли Конститусијасынын јаранмасыны шәртләндирән социал-тарихи шәраит изаһ олуноур, Конститусијада Азәрбајчан Республикасынын тәһсил һүгуулары ачыгланыр, тә'лим-тәрбијә просесиндә Конститусијадан истифадәнин имканлары арашдырылыр, Конститусија әсасында республикада тәһсил принципләри мүәјјәнләшдирилир вә тәснифаты верилир.

**АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ
КОНСТИТУСИЈАСЫНДА ТƏҺСИЛ ҺҮГУГУ ВƏ
ТƏРБИЈƏ МƏСƏЛƏЛƏРИ**

**II. АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛК МИЛЛИ
КОНСТИТУСИЈАСЫНЫН ЈАРАНМАСЫНЫ
ШƏРТЛƏНДИРƏН СОСИАЛ ТАРИХИ ШƏРАИТ**

Азəрбајчан чохдан уғрунда мұбаризə апардығы вə заман-заман шəһидлэр вердији милли мұстəгиллиј. ини əлдə етмиш вə ону мəһкəмлəндирмəк, дəнмəз тарихи реаллыға чевирмəк үчүн јени милли, мұстəгил вə демократик дəвлəт гуручулуғу мəрһəлəсинə дахил олмушдур.

Бəшəр тарихи Һəмишə инсанлығын кəлəликдən азадлыға доғру инкишафы истигамəтиндə кетмишдир. Онун өзүнү тəсдиг етмəси халғы тəмсил едən дəвлəтин мұстəгиллији вə истиглалијјəтиндən асылы олмушдур. Бу исə о демəкдир ки, дəвлəт һеч бир кəнар тə'сир олмадан өзүнүн бұтүн функцијаларыны-дахили вə харичи сijasəтини Һəјата кечирир, идарəчилик вə тəсəррүфат формаларыны мұјјəнлəшдирир, өз сəрһəдлəri дахилиндə там Һəкмран субъект кими чыхыш едир. Дəвлəтин бу идејасы функцијалары милли суверенлик идејасында ифадə олунмушдур. Суверенлик өз əлкəси вə онун сəрвəтлəri үзəриндə Һəкимлик Һүгугудур. Франсыз сөзү олан «суверенитет» али Һəкимийјəт демəкдир. Суверенлик өз əлкəси вə онун сəрвəтлəri үзəриндə Һəкимлик Һүгугудур.

ССРИ тəшкил олунаркən Иттифаг мұғавилəсинин фунда-ментал мұддəаларындан бири республикаларын суверенлик Һүгугларыны горујуб сахламагдан ибарəт иди. Лакин сонралар буна əмəл едилмəди. Иттифаг милли, суверен дəвлəт кими тəсдиг едилмиш республикаларын суверенлијини-онларын сijasи, игтисади, мə'нəви функцијаларыны өз əлиндə чəмлəшдирди. Азəрбајчанын мұстəгил суверенлијини горумалы олан Иттифагын сон рəһбəрлији, шəхсən М.С.Горбачов онун

əразисинин 20 фаиздən артығынын ишғалына билавасигə шəраит јаратды.

Социализм системинин дағылмасы, базар игтисадијјатына кечилмəсинə имкан верди. Базар мұнасибəтлəri шəраитиндə миллəтимизин лажигинчə јашамасы вə тəрəгги етмəси Һəр шejдən əввəл милли суверенликдən, əсл мұстəгилликдən вə күчлү Һүгути дəвлəтə малик олмагдан чох асылы иди. Она кərə дə 80-чи иллəрин ахырларында республикамызда милли суверенлијин өзүнүтəсдиги уғрунда демократик мұбаризə кенишлəнди. Бу мұбаризəнин нəтичəси кими суверенлик Һагғында Конститусија гануну 1989-чу ил сентјабрын 25-дə гүввəјə минди. Суверенлик Һагғында Конститусија ганунунда кəстəрилир ки, Азəрбајчан суверен дəвлəтдир, Һəкимийјəт халға мəхсусдур; əлкəнин дахили вə харичи сijasəтинə аид бұтүн мəсəлəлəri мұстəгил Һəлл етмəк Һүгугуна маликдир; Азəрбајчанын əразиси ваһид вə дəјишмəздир; Нахчыван вə Дағлыг Гарабағ онун ажрылмаз һиссəсидир; Азəрбајчанын разылығы олмадан онун сəрһəдлəриндə һеч бир дəјишиклик ола билмəз; Азəрбајчанын бұтүн əразисиндə анчаг Азəрбајчанын ганунлары гүввəдəдир; Азəрбајчанда торпаг, мəшəлэр, сулар вə дикəр тəбии ештијатлар республиканын милли сəрвəти, онун дəвлəт мұлкијјетидир. Азəрбајчан өз конститусијасыны гəбул етмəк вə ону дəјишмəк, мухтар республикалар вə мухтар вилајəтлэр тəшкил етмəк вə ону лəғв етмəк Һүгугуна маликдир. Ганунда Һəм дə кəстəрилир ки, Азəрбајчан дили Азəрбајчанын дəвлəт дилидир.

1991-чи ил октјабрын 30-да республика парламентиндə мұстəгиллик Һагғында бəјəннамə, 1991-чи ил нојабрын 6-да мұстəгиллик Һагғында Конститусија акты гəбул едилмишдир. 1991-чи ил декабрын 29-да республикада кечирилən референдумун əсасында мұстəгиллијимиз тəсдиг едилмишдир. Хejли вахт Һəкимийјəт бошлуғу учбатындан бу норматив сənəдлəрдə тəсбит едилəнлэр Һəјата кечирилмəмиш, мұстəгиллијимизин мəһкəмлəндирилмəси лəнкидилмиш, сонралар Һejдэр Əлијевин јенидən Һəкимийјəтə гајыдышы илə ичтимай-сijasи мұһитдə бəһран арадан галдырылмьш, мұстəгил дəвлəт гуручулуғу тəшəккүл мəрһəлəсинə дахил олмушдур.

Азәрбајчанда президент сечкиләринин (1993, октябр) вә Милли Мәчлисә сечкиләрин кечирилмәси (1995, нојабр) Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусијасынын гәбулу (1995, нојабр) дахили вә харичи сијасәтә даир бир чох чидди аддымларын нәтичәси олараг Азәрбајчан дәвләт мүстәгиллији курсуну инамла реаллашдырмаға имкан верди.

Конститусија республикамызда јашајан вә чалышпан һеч бир милләтә, етник група, милли азлыға, ичтимаи вә сијаси гурума үстүнлүк вермәдән Азәрбајчанда јашајан бүтүн әһалинин үмуми истәк вә арзуларыны, үмуммилли мәнәфејини әкс етдирән бир сәнәддир. Конститусијада һакимијјәтин әсас мәнбәји халг, онун үмуми мәнәфеји, вәтәндашлыг һүгугу газанмыш адәт-ән-әнәләри, әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләри, бүтүн бунлары һәјата кечирәчәк, чәмијјәт үчүн динч һәјат шәраити вә сүлһ тә'мин едә биләчәк милли, мүстәгил, демократик дәвләтдир.

Конститусија һәм вәтәндашларын дәвләт, һәм дә дәвләтин вәтәндашлар гаршысында мäs'улијјәт вә вәзифәләрини әкс етдирән јени мүнәсибәтләр системи јарадылмасыны нәзәрдә тутур.

Конститусијанын мүһүм чәһәтләриндән бири дә үмум-азәрбајчан вәтәндашлыгы идејасынын өн плана чәкил-мәсидир.

Азәрбајчан Республикасы Конститусијасында вәтәндаш һүгугу, тәһсил һүгугу, инсан һаглары вә с. мәсәләләрлә бағлы маддәләр кениш ичтимаи-педагожи әһәмијјәтә маликдир.

Һамы анадан вәтәндаш кими доғулса да, вәтәндашлыг мә'нәвијјәти кејфијјәтләринә бирдән-бирә јијәләнмир. һәр бир инсанын лап кичикликдән вәтәндаш кејфијјәтләри илә һазырланмаг, тәрбијә олунмаг ештијачы вардыр. Чүнки вәтәндашлыг һәм дә шәхсијјәтчә јеткинлијин, физики вә әхлаги-мә'нәви камиллијин нүмајиши демәкдир. Вәтәндашлыг о заман әхлаги нормада тәзаһүр едир ки, ганунун алилији өз һөкманлыгы илә кәнч нәслин тәрбијәсинин тәркиб һиссәсинә чеврилир. Демәли, һәр бир вәтәндаш ганунлары, өз өлкәсинин Әсас Ганунуну мүкәммәл билмәлидир ки, ганунчулуға нечә риәјәт едилдијини гијмәтләндирә билсин вә буна риәјәт етсин.

Һүгуги вәтәндашлыг һазырлығы Конститусијанын өјрәнил-мәсиндән башланлыр. Она көрә дә бу саһәдә әсас вәзифә тәһсил очагларынын үзәринә дүшүр. Илк нөвбәдә мүәјјән-ләшдирилмәлидир ки, јашындан, анлаг сәвијјәсиндән асылы олмајараг бүтүн шакирдләрә һансы үмуми мәсәләләр өјрәдилсин, вәтәндашлыг һиссләри ашылансын. Даһа сонра бу иш хүсусиләшдириләрәк мәктәблиләрин јашына, анлаг сәвијјәсинә, һәјат тәчрүбәсинә көрә гурулмалыдыр. Тә'лим просессиндән әлавә елә тәрбијәви тәдбирләр һәјата кечирилмәлидир ки, бүтүн ушагларда вәтәндашлыг һүгугу баш галдырсын, вәтәндашын формалашмасына тә'сир кәстәрсин.

Тә'лим просессиндә, истәрсә дә синифдәнхарич тәдбир-ләрдә мүәллим Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусијасы һаггында данышаркән, һәр шәјдән әввәл, онун гәбул едилмәсинин социал-тарихи шәртләрини ачыгламалыдыр. Мәктәблиләр бу Конститусијанын гәбулунадәк һансы мүрәккәб просесләрин кетдијини, сијаси һәјатда һансы дәјишикликләрин баш вердијини билмәлидирләр. Азәрбајчан Республикасынын әввәлки Конститусијалары илә јени Конститусијанын фәргләри шакирдләрә чатдырылмалы, онларда милли гүрүр һисси вә вәтәнпәрвәрлик дүјгулары ашылан-малыдыр. Конститусијамызын һазырланмасында вә гәбу-лунда халгымызын бөјүк оғлу, дүнја шәһрәтли сијаси лидер, мүдрик президентимиз һәјдәр Әлирза оғлу Әлијев чәнабларынын фәалијјәти һәртәрәfli тәһлил олунмалы, онун мә'зијјәтләри ачыгланмалыдыр. Јалныз бу јолла шакирдләрдә өлкәнин Әсас Гануну һаггында там тәсәввүр јаратдыгдан сонра онлара ајры-ајры маддәләр һаггында мүәјјән билик верилмәли, шакирдләрин дәвләт гаршысында һүгуглары, һәм дә вәзифәләри илә бағлы фикирләри кениш-ләндирилмәлидир. Унутулмамалыдыр ки, милли дүнјакөрүшү мәнимсәмиш јени типли вәтәндаш-шәхсијјәт һазырлығы ишиндә Конститусијанын өјрәдилмәсинин мүһүм әһәмијјәти вардыр.

1.2. КОНСТИТУСИЈАДА ТӘҢСИЛ ҲУГУГУНУН ГОЈУЛУШУНА ДАИР

Мүстәгил дәвләт гуручулуғунун идеоложи әсасларынын мүһүм тә’минатчы сәнәди олан Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында вәтәндашларын тәһсил һуғугу кениш вә һәртәрәфли шәрһ олунуб. Дәвләтин милли тәһсил сијасәти 42-чи маддәдә тәсбит едилмишдир. Бу, мүһүм фактордур. Һәмин маддәдә дејилир:

1. Һәр бир вәтәндашын тәһсил алмағ һуғугу вардыр.

2. Дәвләт пулсуз ичбари үмуми орта тәһсил алмағ һуғугуну тә’мин едир.

3. Тәһсил системинә дәвләт тәрәфиндән нәзарәт едилир.

4. Мади вәзијәтиндән асылы олмајарағ исте’дадлы шәхсләрин тәһсили давам етдирмәсинә дәвләт зәманәт верир.

5. Дәвләт минимум тәһсил стандартларыны мүәјјән едир.

Бу мүддәә Ушағ һуғуглары һағгында Конвенсијанын 28-чи маддәсинә тамамилә ујғундур. Орада кәстәрилмишдир ки, Конвенсија иштиракчысы олан дәвләтләр ушағларын тәһсил һуғугуну таныјыр вә бу һуғугун бәрабәр имканлар әсасында һәјата кечирилмәси мәгсәдилә ашағыдакы тәдбирләри көрүр:

а) пулсуз мәчбури ибтидаи тәһсил тәтбиг едилир;

б) һәм үмуми, һәм дә пешә орта тәһсилинин мүхтәлиф формаларынын инкишафы үчүн шәраит јарадыр, бүтүн ушағларын бундан истифадәсини тә’мин едир, пулсуз тәһсил вә зәрури һалларда малијјә јардымы кәстәрилмәси кими зәрури тәдбирләр көрүр;

в) бүтүн зәрури васитәләрин көмәји илә һәр кәсин габилијјәтинә ујғун оларағ али тәһсил алмасынын мүмкүнлүјүнү тә’мин едир;

г) бүтүн ушағлар үчүн тәһсил вә пешә һазырлығы саһәсиндә мә’лумат вә материаллардан истифадә имканларыны тә’мин едир;

д) мәктәпләрә ушағларын мүнтәзәм кетмәси вә мәктәби тәрк едән шакирдләрин сајынын азалмасы үчүн тәдбирләр көрүрләр.

Һәмин конвенсијаја көрә, иштиракчы дәвләтләр ушағларын инсани ләјагәтинә һөрмәти әкс етдирән үсулларын көмәји илә мәктәб интизамына риәјәт олунмасы үчүн бүтүн зәрури тәдбирләри көрмәјә борчлудурлар. Онлар тәһсилә, хүсусилә дә бүтүн дүнјада савадсызлығын арадан галдырылмасы тәдбирләринә даир бејнәлхалғ әмәкдашлығы јардым едир, елми-техники биликләрә вә мүасир тәһсил үсулларына јијәләnmәји асанлашдырмағ үчүн тәдбирләр көрмәлидирләр. Бу сәбәбдән дә инкишаф едән вә јеничә мүстәгиллик газанан өлкәләрин тәләбатларына хүсуси диғгәт јетирилмәси вачиб шәрт сајылыр. Һәмин конвенсијаја ујғун оларағ иштиракчы дәвләтләр ушағын тәһсилинин ашағыдакы мәгсәдләрә јөнәлдилмәсинә разылашмышлар:

а) ушағын шәхсијјәтинин, исте’дадынын, әгли вә физики бачарығынын там һәчмдә инкишаф етдирилмәсинә;

б) инсан һуғугларына вә азадлығына, һабелә Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Низамнамәсиндә бәјән едилмиш принципләрә һөрмәт тәрбијә олунмасына;

в) ушағын валидејнләринә, онун мәдәни өзкүнлүјүнә, дилинә вә дәјерләринә, ушағын јашадығы өлкәнин милли дәјерләринә, онун өз сивилизасијаларындан фәргләнән сивилизасијалара һөрмәт тәрбијә едилмәсинә;

г) ушағын азад чәмијјәтдә анлашма, сүлһ, дөзүмлүк, кишиләрлә гадынларын һуғуг бәрабәрлији вә бүтүн халғлар, етник, милли вә дини групплар арасында, һабелә јерли әһали сырасындан олан шәхсләр арасында достлуг руһунда шүурлу һәјата һазырланмасына;

ғ) әтраф мүһитә һөрмәт тәрбијә едилмәсинә.

Көрүндүјү кими, Конститусијанын «һәр бир вәтәндашын тәһсил алмағ һуғугу вардыр» бәнд-мүддәасы ушағ һуғуглары һағгында конвенсијанын вә тәһсиллә бағлы диқәр бејнәлхалғ нормативләр сәнәдләрә тамамилә ујғундур вә һәм дә милләтин мәнәфәјини әкс етдирир. Бу мүддәә республикада вәтәндаш һуғугунун дәвләт сијасәти сәвијјәсиндә тә’мин едилмәси илә бәрабәр, һәм дә онун тәһсил һуғугунун гаранты олдуғуну ифадә едир. Тәһсил сијасәти тәкчә вәтәндашын

дөвләт, чәмијјәт гаршысында үзәринә кәтүрдүјү тәәһһүд дејил, о һәм дә дөвләтин вәтәндаш һазырлығына, јени чәмијјәтин фәал, јеткин апарычы гүввәсини јетишдирмәк вәзифәсинә дөвләтин әһәмијјәт вермәсинин ифадәсидир. Бу тәбии ки, вәтәндаш мәс'улијјәтини јени ичтимаи-һүғуги бахымдан дәјәрләндирир, онлары дөвләт гаршысында борчлу сајыр. Јә'ни вәтәндашын һүғугу илә вәзифәси тамамланыр. Унутмаг олмаз ки, 20-чи илләрдән башлајараг Азәрбајчанда тәһсил системи даһа сүр'әтлә инкишаф етмиш, рәсми дөвләт органлары тәрәфиндән вәтәндашларын тәһсил һүғугу горунмуш, онларын тәһсил алмалары үчүн һәр чүр шәраит јарадылмышдыр. Илк вахтлар үмуми ичбари тәһсил ибтидаи тәһсил сајылырдыса, аз сонра једдииллик тәһсил, сонра исә сәккизиллик тәһсил ичбари һесаб олунду. Инди исә ичбари тәһсил онбирилликдир. Мәһз бу гаршылыгылы тәәһһүдүн јени мәзмунда ифадәсини 42-чи маддәнин икинчи бәндиндә кәрүрүк. Һәмин бәндә кәрә Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Ганунунда нәзәрдә тутулмуш доғгузиллик мәчбури тәһсил там орта ичбари тәһсиллә әвәз едилмишдир. Беләликлә:

а) әввәлләр тәтбиг едилмиш ичбари орта тәһсил јени дөвләт сijasәтинин тәмәл вәзифәләриндән бири кими тәсбит едилмишдир;

б) орта тәһсилини пулсуз, јә'ни дөвләт һесабына һәјата кечирилмәси тә'мин едилмишдир;

в) там орта тәһсилини дөвләт вә өзәл мәктәб типләри олараг фәргләндирилмәсинин гаршысы алынмышдыр.

Тәһсил Ганунунда үмуми орта тәһсилини ичбари тәһсил олараг тәсбити истә'дадлы, јарадычы ушаглар үчүн мүхтәлиф тәмајүллү хүсуси тип мәктәбләрин, литсејләрин, кимназијаларын фәалијјәтини гадаған етмир. Әксинә, белә мәктәбләрин јарадылмасы нәзәрдә тутулур. Бу исә анчаг үмуми тәһсилини инкишафында јени-јени уғурларын газанылмасынын әсас сәбәби ола биләр.

Совет һакимијјәти илләриндә бүтүн мүттәфиг республикаларда олдуғу кими Азәрбајчанда да тәһсил һәддән артыг сijasиләшдирилмишди. Белә һесаб олунурду ки, һәр бир шакирдин мәчбури орта, ониллик тәһсили олмалыдыр. Бу да «фаиз хәстәлијинин» јаранмасына, гијмәтләрин сүн'и сурәтдә

артырылмасына, тәһсилини кејфијјәтинин азалмасына кәтириб чыхарырды. Бу тип нөгсанларын олмасындан асылы олмајараг, тәһсил инкишаф етмишди¹. Бүтүн параметрләринә кәрә Азәрбајчанда тәһсил Иран вә Түркияни хејли габагламышдыр. Гоншу Иран Ислам Республикасында вә гардаш Түркия Республикасында сон вахтлара гәдәр ибтидаи тәһсил мәчбури һесаб олунурду. Инди-инди сәккизиллик натамам орта тәһсилә кечилмәси парламент тәрәфиндән реаллашдырылыб. Түркиянин бүтүн сijasи иш адамлары буну е'тираф едилрәр. Бу јахынларда исә танынмыш түрк мүғәнниси Барыш Манчо Азәрбајчан телевизиясына вердији мүсаһибәдә Түркиядә тәһсилини Азәрбајчана нисбәтән ашағы сәвијјәдә олдуғуну е'тираф етмишдир. Онун фикринчә, Азәрбајчанда мәктәб јашлыларын һамысы јүз фаиз савадлыдыр, охумаг вә јазмаг бачарырлар. Түркиядә исә бу саһәдә проблемләр мөвчуддур. Она кәрә дә о, шәхсән мәктәб бинасынын тикилмәси үчүн ики милјон доллар вәсаит ајырмышдыр.

Тәһсилдә һәр чүр пәрәкәндәлијә вә тәкрарчылыға јол вермәмәк үчүн 42-чи маддәнин 3-чү бәндиндә јазылыр: «Тәһсил системинә дөвләт тәрәфиндән нәзәрәт едилир». Демәли, тәһсили идарәетмә системи бүтүн структурлары вә вәсиләләри илә бирликдә дөвләт нәзәрәтиндә олмалыдыр. Јә'ни тәһсилини бүтүн вәсиләләриндә педагожи просесин тәшкили, кедиши, нәтичәси дөвләтин әсас сijasи курсунун һәјата кечирилмәсиндән ибарәт олмалыдыр. Бу просес киминсә шәхси мараг даирәси ола билмәз, һәр һансы хүсуси мүлкијјәт саһәси јох, дөвләтин, халгын мә'нәви мәдәнијјәт саһәсидир.

Буна кәрә дә дөвләт республика әразисиндә фәалијјәт кәстәрән һәм дөвләт, һәм дә өзәл мәктәбләрин фәалијјәтини истигамәтләндирмәлидир, онлары нәзәрәтдә сахламалыдыр. Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, әввәлләр олдуғу кими инди дә дөвләт јерли-јерсиз мәктәбин ишинә гарышмалыдыр. Дөвләтин мәктәбин фәалијјәтини истигамәтләндирмәси о демәкдир ки, дөвләт милли идеолокијасынын тәләбләри бахымындан

¹ Бах: Г.Г.Ахмедов. Подготовка и осуществление всеобщего среднего образования в Азербайджанской ССР (1961-1977). Б., 1988 (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата пед. наук)

мәктәбдә көрүлчәк ишләри өз Тәһсил Назирлији васитәсилә һәјата кечирсин. Унутмаг олмаз ки, инкишаф етмиш өлкәләрин һамысында тәһсилә, онун идарә едилмәсинә чидди дәвләт нәзарәти вардыр. Чүнки тәһсил стратежи-идеоложи базадыр, һәр бир өлкәдә чәмијјәт инкишафынын тәминатчысы вә тәканверичиси олан јени типли шәхсијјәти - республикачы идеаллары горујан вә инкишаф етдирән фәал, јеткин вәтәндаш тәрбијәсинин гајнағыдыр.

Бунунла белә, јүксәк тәһсил пилләләриндә дәвләт вә өзәл структурларын гаршылыгы фәалијјәти лабүддүр, мүасир тәһсил стандартларынын тәтбигинә шәраит јарадыр. Бу һеч дә тәһсил сијасәтиндә тәкратчылыгы дејил, әксинә, тәһсилдә демократизмин јени ичтимаи дүшүнчә тәрзинә ујғун интишарыдыр.

Азәрбајчан Республикасы Конститусијасында дәвләт тәһсил сијасәтинин тәсбит едилмиш олдуғу 52-чи маддәнин 4-чү бәндиңдә дејилир: «Мадди вәзијјәтиндән асылы олмајараг исте'дадлы шәхсләрин тәһсили давам етдирмәсинә дәвләт зәманәт верир». Бурада «мадди вәзијјәтиндән асылы олмајараг» дедикдә сәрбәст базар иғтисадијјатына әсасланан јени ичтимаи-иғтисади тә'сисатларын доғурачағы реаллыглары нәзәрә алан дәвләт мадди имканларынын рәнкарәнклији шәраитиндә мадди вәзијјәтиндән асылы олмајараг һәр бир исте'дадлы шәхсин тәһсилиң бүтүн пилләләриндә дәвләт һимајәсинә көтүрүлчәји е'лан едилир. Јә'ни:

а) исте'дадлы шәхсләрин тәһсили тәкчә аилә вәзифәси јох, һәм дә дәвләт вәзифәси е'лан едилир;

б) исте'дадлы шәхсләрин габилијјәтиндән максимум истифадә зәрурәти дәвләт гајғысы олараг е'лан едилир;

в) исте'дадлы шәхсләрин дәвләт гуручулуғуна төһфәләр верәчәји нәзәрә алынараг, бу бәнд илә милли кенофондун өзәји е'лан едилир.

Бу кими нәзәри мүддәалары һәјат өзү дигтә едир. Белә ки, чәмијјәтин инкишафы мәктәбдән кечир. Мәктәб нечә јашајырса, нечә нәфәс алырса чәмијјәт дә ејнилә о чүр јашајыр вә нәфәс алыр. Чәмијјәтдә баш верән бүтүн һадисәләр мәктәбдә бу вә ја дикәр шәкилдә өз әксини тапыр.

Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын 42-чи маддәсинин сон бәндиңдә дејилир ки, «дәвләт минимум тәһсил стандартларыны мүәјјән едир». Бу, тәһсили тәшкил етмәнин истигамәтверичи бәндидир. Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссәләри, үмумтәһсил пилләләри, техники пешә, орта ихтисас, али тәһсил шәбәкәләринин дәвләт вә өзәл бәлмәләриндә, төләбә габулундан тутмуш бакалавр, макистр, докторантурајадәк бүтүн силсиләләрдә тәһсилиң демократик, милли, бәшәри дәјәрләрә истинадән јенидән гурулмасыны төләб едир.

42-чи маддәнин бүтүн бәндләринә әмәл едилмәси 52-чи маддәдә ифадә олунмуш мәсәләјә - јени вәтәндаш һазырлығыны тәмин етмәк вәзифәсинә хидмәт кестәрир. Конститусијада һәмин вәтәндашын - Азәрбајчан вәтәндашынын кимлији дә ачыгланыр. Орада јазылыр: «Азәрбајчан дәвләтинә мәнсуб олан, онунла сијаси, һүгути бағлылығы, һабелә гаршылыгы һугуг вә вәзифәләри олан шәхс Азәрбајчан Республикасынын әразисиндә вә ја Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашларындан доғулмуш шәхс Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашыдыр».

Бу вәтәндашлар исә Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына көрә һамысы тәһсил һүгуғуна маликдирләр. Бу һүгуғун һәјата кечирилмәсинин, горуноб сахланылмасынын гаранты исә дәвләтдир.

1.3. ТӘ'ЛИМ - ТӘРБИЈӘ ПРОСЕСИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУСИЈАСЫНДАН ИСТИФАДӘНИН ИМКАНЛАРЫ

Җамы анадан вәтәндаш кими доғулса да вәтәндашлығ мә'нәвијјаты кејфијјәтләринә бирдән-бирә јијәләнмир. Һәр бир инсанын лап кичикликдән вәтәндаш кејфијјәтләри илә һазырланмағ, тәрбијә олунмағ ештијачы вар, чүнки вәтәндашлығ һәм дә шәхсијјәтчә јеткинлијин, физики вә әхлағимә'нәви камиллијин нүмајиши демәкдир. Вәтәндашлығ о заман әхлағи нормада тәзаһүр едир ки, ганунун алилији өз һөкмранлығы илә кәнч нәслин тәрбијәсинин тәркиб һиссәсинә чеврилир. Демәли, һәр бир вәтәндаш ганунлары, өз өлкәсинин Әсас Ганунуну мүкәммәл билмәлидир ки, ганунчулуға нечә риајәт едилдијини гијмәтләндирә билсин вә она риајәт етсин.

Һүғуги вәтәндашлығ һазырлығы Конститусијанын өјрәнилмәсиндән башланғылыр. Она көрә дә бу саһәдә әсас вәзифә тәһсил очағларынын үзәринә дүшүр. Илк нөвбәдә јашындан, анлағ сәвијјәсиндән асылы олмајарағ бүтүн шакирдләрә һансы үмуми мәсәләләрин өјрәдилмәси, һансы вәтәндашлығ һиссләринин ашыланмасы мүәјјәнләшдирилмәлидир. Даһа сонра бу иш хүсусиләшдириләрәк мәктәблиләрин јашына, анлағ сәвијјәсинә, һәјат тәчрүбәсинә ујғун шәкилдә гурулмалыдыр. Тә'лим просесиндән әлавә елә тәрбијәви тәдбирләр һәјата кечирилмәлидир ки, бүтүн ушағларда вәтәндашлығ гүруру баш галдырсын, вәтәндашын формалашмасына тә'сир көстәрсин.

Кәрәк «мүстәгил дәвләт», «мүстәгил республика» вә «мүстәгил республиканын Конститусијасы» анлајышларынын практик реаллығы шәраитиндә нә демәк олдуғуну һәр бир ушағ, јенијәтмә, кәнч дәриндән дәрк етсин, ону горумағ шәрәфинә наил олмаға чан атсын.

Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын 23-чү маддәсиндә јазылыр ки, Азәрбајчан Республикасынын дәвләт рәмзләри Азәрбајчан Республикасынын бајрағы, Азәрбајчан Республикасынын кәрби, Азәрбајчан Республикасынын һимнидир.

Бүтүн вәтәндашлар Азәрбајчан Республикасынын дәвләт рәмзләринә һөрмәт етмәјә борчлудурлар. Елә етмәк лазымдыр ки, бу гануна тәләб дахили тәләбата чеврилсин. Буна исә кичик јашларындан апарылан тәрбијә илә наил олмағ мүмкүндүр. Еләчә дә Вәтәни мүдафиә, тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин горунмасы, әтраф мүһитә, тәбиәтә гајғылы мүнасибәт вә дикәр вәзифәләрин јеринә јетирилмәси мәктәблинин истәк вә арзусу кими мејдана чыхмалыдыр. Бу һиссләр шакирдләрин ганына, чанына ишләмәли, онларын һәјат кредосуна чеврилмәлидир. Белә оlanda јашамағ-јаратмағ, мүбаризә апармағ, дүшмәнә галиб кәлмәк асан олур. Гарабағ савашында әсир дүшмүш әскәрләримиздән биринин гаршысында ермәниләр белә тәләб гојурлар: «Гаршыда асылмыш ики бајрагдан бирини (ермәни бајрағыны) өлмәли, она тә'зим етмәли, икинчи бајрағы (Азәрбајчан бајрағыны) чырыб атмалысан. Сәнин саламат галмағын бу тәләби нечә јеринә јетирмәкдән асылыдыр». Азәрбајчанлы әскәр Азәрбајчан бајрағыны өпүб көзүнүн үстүнә гојур, она тә'зим едир, ермәни бајрағыны исә чырыб јерә атыр. Бунун әвәзиндә о, вәһшичәсинә дөјүлүр, олмазын ишкәнчәләрә мә'руз галыр вә елә бу алдығы јаралардан да аз сонра вәфат едир.

Бүтүн кәнчләр дәвләт рәмзләрини беләчә севмәли, она һөрмәт етмәлидирләр. Бу ишә аиләдән башламағ, ибтидаи синифләрдә бу иши кенишләндирмәк, мәтнләрин көмәји илә шакирдләрдә дәвләт рәмзләри һаггында там тәсәввүр јарадылмалы, онларда дәвләт рәмзләринә мәһәббәт һисси ашыланмалыдыр.

Ушағлар үч-дөрд јашларындан Азәрбајчан Республикасынын үчрәнкли бајрағыны таныјырлар. Онлар мәктәбә кәләнәдәк кәрблә дә таныш олур, бә'зиләри исә, хүсусилә бағчаја кедәнләр һимни әзбәр билирләр. Мәктәбдә дә бу рәмзләр һаггында әтрафлы мә'лумат верилмәли, онларын тәсәввүрләри кенишләндирилмәлидир.

Чалышмағ лазымдыр ки, шакирдләр дәвләт рәмзләринин маһијјәтини вә онлардан истифадәнин гајдасыны өјрәнсинләр. Унудулмамалыдыр ки, дәвләтин рәмзләри һәмийн халғын мә'нәви дөјәрләридир. Мүәллим шакирдләрә бајрағын рәнки, формасы, өлчүсү, кәрбин тәсвиринин мә'насы, һимнин

мәзуну вә мусигиси илә бағлы мә'лумат вермәлидир. Шакирдләр билмәлидир ки, бајрағымызын мави золағы халғын милли сој көкүнү, түрк сојлу олдуғуну, гырмызы золағы мүасирлијимизи, демократија, азадлыг, истиглал тәрәфдары олдуғумузу, Авропа сивилизасијасына мејл етдијимизи, јашыл золаг исә исламчылығы - ислам дининә мәнсубијјәтимизи ифадә едир. Ајпара вә сәккизкушәли улдуз гәдим инанчларла бағлы олдуғумузу, гәдим шумер тајфалары илә әлагәни ("тенгри") кәстәрән ај вә күнәш символуну билдирир. Шакирдләр ону да билмәлидирләр ки, бајраг һөкүмәтин јерләшдији бинанын, харичи өлкәләрдә сәфирликләрин бинасы үзәриндә, океанларда, дәнизләрдә үзән кәмиләрин дор ағачында далғаланыр, рәһбәрләрин, назирләрин кабинетләриндә сахланылыр, сијаси дөвләт бајрамларында күчәләрдә асылыр, нүмајишләрдә әлдә көтүрүлүр.

Керб рәһбәр ишчиләрин, назирләрин кабинетиндә, хитабәт күрсүләринә вурулур, мөһүрүн ортасына һәкк олунур.

Республикамыза харичи дөвләтләрин дөвләт башчылары кәләндә, харичи өлкәләрдә бизим дөвләт башчыларымыз гаршылананда һөрмәт әләмәти олараг дөвләт һимни сәсләндирилир. Харичи өлкәләрдә идманчыларымыз галиб кәләндә онларын шәрәфинә Азәрбајчан бајрағы галдырылыр вә дөвләт һимни чалыныр.

Дөвләт бајрағы, кәрби, һимнинин мусигиси вә мәтни Конститусија гануну илә мүәјјән едилир. Онлары һеч кәс дәјишдирә билмәз.

Ибтидаи синифләрин «Оху» вә «Азәрбајчан дили» дәрсликләриндә республиканын бајрағы, кәрби вә һимни системли шәкилдә олмаса да верилмишдир.

Фикримизчә, нөвбәти дәрс илиндән тәһсилин бүтүн пилләләри үчүн бурахылдан дәрсликләрдә Республикамызын Дөвләт рәмзләри дәрч олунмалы вә онларын јарадылмасы барәдә кениш тарихи мә лумат верилмәлидир¹.

Азәрбајчан дөвләт рәмзләри илә танышлыг ушагларда вәтәнпәрвәрлик, милли ифтихар һисси, шәрәф, ләјагәт кими һиссләр тәрбијә едир.

¹ Бах: Әләваләр. Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләри

² Бах: Бу барәдә китабын әләваләр һиссәсиндә гыса мә " лумат верилиб

Нәинки, ибтидаи синиф шакирдәринин вә ја үмумијјәтлә, мәктәбиләрин, ејни заманда бүтүн вәтәндашларын биринчи вәзифәси Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасыны мүкәммәл өјрәнмәкдән ибарәтдир. Бу мәгсәдлә өјрәнәнләрин јашына, һәјат тәчрүбәсинә ујғун олараг мүхтәлиф иш формаларындан истифадә едилмәлидир. Конститусијанын маһијјәти вә мәзуну, ајры-ајры бөлмәләри вә мүвафиг маддәләри ушагларын јашларына ујғун шәкилдә шәрһ едилмәлидир. Мүәллимләр Конститусијанын валидәјнләр, кениш ичтимаијјәт арасында тәблиғинә дә чалышма-лыдырлар. Лакин бу ишин формал дејил, реал јеринә јетирилмәси үчүн тәблиғат вә изаһатла мәшғул оланлар әввәлчә Конститусијаны мүкәммәл өјрәнмәли, онун һүгуги, иғтисади, сијаси, социал әсасларыны билмәлидирләр.

Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын мәктәбдә ајры-ајры фәнләрдә мөвзулара ујғун олараг вә хүсуси синифдә (IX синифдә) бир фәнн кими өјрәнилмәси ән сәмәрәли иш формаларындан биридир. Әлбәттә, бунун үчүн хүсуси иш планы вә ајрыча фәннә аид тәдрис програмы һазырламаг тәләб олунур. Бу мәсәлә илә әләгәдар ишин үчүнчү формасы үмумијјәтлә тәһсил системинин, тәһсил ишинин мәгсәди, мәзуну вә принципләринин, онун формаларынын сијаси, социал-иғтисади, ичтимаи әсасларынын конститусијаја кәрә мүәјјәнләшдирилмәси вә һәјата кечирилмәсидир. Бу иш даһа глобал маһијјәт дашыјыр вә тәбии ки, бу мәсәләнин һәлли илк нөвбәдә һөкүмәтин үзәринә дүшүр. Лакин тәһсил ишчиләри бу просәдә иштирак етмәклә ишин сәмәрәли олмасына тә'сир кәстәрмәли, онун реаллашмасында ичрачы олмалы-дырлар. Беләликлә, Азәрбајчан тәһсил системинин мәз-мунунун Конститусијаја ујғун гурулмасы вәзифәләри мејдана чыхыр:

Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын өјрәнил-мәсиндә вә өјрәдилмәсиндә диггәт илк нөвбәдә онун ирәли сүрдүјү нијјәтләрә јөнәдилмәлидир. Бу нијјәтләр һан-сылардыр:

* Азәрбајчан дөвләтинин мүстәғиллијини, суверенлијини, әрази бүтөвлүјүнү горумаг;

- * Конституция чэрчивэсиндэ демократик гурулуша тә'минат вермәк;
- * вәтәндаш чәмијјәтинин бәргәрар едилмәсинә наил олмаг;
- * халгын ирадәсинин ифадәси кими ганунларын алилијини тә'мин едән һугуги, дүнјәви дөвләт гурмаг;
- * әдаләтли итисади вә социал гәјдалара ујгун олараг һамынын лајигли һәјат сәвијјәсини тә'мин етмәк;
- * үмүмбәшәри дәјәрләрә садиг олараг бутун дүнја халглары илә достлуг, сулһ вә әмин-аманлыг шәраитиндә јашамаг вә бу мөгсәдлә гаршылыгы фәалијјәт кәстәрмәк.

Һәр бир нијјәт һаггында әтрафлы мә'лумат вермәк үчүн «Азәрбајчан Республикасынын дөвләт мүстәгиллији һаггында» Конституция Актында әкс олунап принципләрин кениш шәрһи верилмәлидир. «Мүстәгиллик», «суверенлик», «әрази бүтөвлүјү» аңлајышлары елә изаһ едилмәлидир ки, елми маһијјәтли мә'лумат вермәклә јанашы, вәтәндашлыг ифтихары доғурсун, гүрүр һисси јаратсын.

Конститусиянын өјрәдилмәси һәр бир синифдә ушагларын аңлаг сәвијјәсинә ујгун олараг ајры-ајры фәнләр үзрә шәрһ едилдијиндән ону нечә шәрһ етмәк, һансы мөвзу илә әлагәләндримәк вә с. кими методик ишләр һәр бир мүәллимин үзәринә дүшүр.

Мүәллимләр бу имкандан бачарыгла истифадә етмәли, конститусиянын маддәләринин ушаглара өјрәдилмәсинә чальшмалыдырлар. Һуманитар вә тәбиәт фәнләринин бу саһәдә имканлары бөјүкдүр.

Тарих дәрсләриндә Азәрбајчан Республикасынын Конституциясынын өјрәдилмәси мәсәләләри үзәриндә дајанаг.

Азәрбајчан Республикасынын Конституциясынын һәлә орта мәктәбдә икән системли олараг өјрәдилмәси мөгсәдилә Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин 14 март 1996-чы ил тарихли 99 нөмрәли әмри илә IX синифләрдә һәфтәдә 1 саат, үмумијјәтлә исә (тәдрис или әрзиндә 35 саат) «Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы» курсунун тәдриси мөгсәдәүјгун билимишдир.

IX синифдә белә бир курсун тәдриси кәнчләрин тәһсили вә мә'нәви тәрбијәсиндә һәлледици әһәмијјәтә маликдир.

«Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы» фәнни үзрә һазырланмыш програмда әсас аңлајышлар вә апарычы идејалар ашағыдакы кими сәчијјәләндрилмишдир:

- * халг һакимијјәти, халгын суверенлији, референдум, Азәрбајчан дөвләтинин әсаслары, әсас инсан вә вәтәндаш һугуглары, вәзифәләри ичтилаш мүнәсибәтләрдә һансы јениликләри мугәјјән едир. Булар кечмли конституциядан нә илә фәргләнир.
- * һакимијјәтин бөлүшдүрүлмәси, ганунверичилик һакимијјәти, ичра һакимијјәти, мәһкәмә һакимијјәти һансы мүсбәт нәтичәләр әлдә етмишидир.
- * Нахчыван Мухтар Республикасынын статусу, Нахчыван Мухтар Республикасында һакимијјәтләрин бөлүнмәси, бу мухтар гурум үчүн һансы сәләһијјәт вә имканлары јаратмышдыр.
- * јерли өзунуидарәетмә - бәләдијјәләр вә онларын сәләһијјәтләри, Азәрбајчанда ганунверичилик системиндәки дәјишикликләр јерли һакимијјәт органларынын һансы истигамәтләрдә сәрбәстләшмәсинә сәбәб олачагдыр.

Бу програмда IX синиф шакирдләри үчүн нәзәрдә тутулмуш курсун тәдриси просесиндә курсун мәзмунуна ујгун олараг јухарыда сададағымыз аңлајыш вә мұлаһизәләрлә јанашы шакирдләрдә ашағыдакы бачарыгларын формалашдырылмәсы да мөгсәдәүјгун һесап олунамушдүр.

- * VI-VIII синифләрин тарих курсларындан вә «Инсан вә чәмијјәт» фәннинин тә'лиминдән алынап биликләр әсасында Азәрбајчан дөвләтчилијини, халг һакимијјәтини, демократијаны, халгын суверенлијини сәрбәст мисалларла изаһ етмәк;
- * Азәрбајчан дөвләти демократик, һугуги, дүнјәви, унитар республикадыр - мәсәләләрини мәнбәләрдән өјрәнмәклә һәмин аңлајышлары мугәјјән систем үзрә тәһлил етмәк, үмумиләшдирмәк, мугәјјисә етмәк, гүјмәтләндримәк вә шәрһ етмәк;

¹ Үмүмтәһсил мәктәбләринин IX синифләри үчүн һазырланмыш "Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы" фәнни үзрә програмы, китабын алавләр бөлмәсиндә вермәји мөгсәдәүјгун сајырыг.

- * *Һугуги дәвләт анлајышы, ганунун алилији нә демәкдир, чәмијјәтин инкишаафы үчүн бу нә верир, тәләбләрин сәвијјәсинә ујаун олараг ганунверичилик, ичра вә мәнкәмә һакимијјәтләри арасында бөлүшдүрүлмәсинин мугајисәли тәһлилини вермәк;*
- * *Бәләдијјәләрин - јерли өзунуидарә органларынын чәмијјәти-миздәки јерини вә ролуну изаһ етмәк, јерли һакимијјәтләрин сәрбәстлији үчүн бу гурумларын әһәмијјәтини изаһ етмәк;*
- * *Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына кәрә ганунверичилик системини шакирдләрин баша душәчәкләри сәвијјәдә изаһ етмәк;*
- * *Һугуги биликләри мухтәлиф мәнбәләрдән - тәдрис әдәбијјатындан тарих, дәвләт сәнәдләриндән, һугуг әдәбијјатындан вә куләви информасијанын мә'луматларындан истифадә етмәклә садә һәјәти мисалларла изаһ етмәк;*
- * *Шакирдләрә мустәгил сурәтдә әдәбијјат сечмәклә ичмал, тезисләр тәртиб етмәк, реферат вә мә'рузә һазырламаг вәрдишләринә јијәләнмәләри, онларын мәктәб дискуссијаларында иштирак етмәјә, һугуги вә сијаси мэдәнијјәтләрини нумәјиш етдирмәләри үчүн лазыми шәраит јарадылмалыдыр;*
- * *«Инсан вә чәмијјәт», «Азәрбајчан тарихи», «Тарих», «Чографија», «Әдәбијјат» үзрә мәнбәләрдәки мә'лумат вә биликләрдән истифадә етмәклә Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасынын мувафиг бөлмәләринин дәриндән өјрәнилмәсинә наил олмаг.*

Сон илләр республикамызын ичтимаи - сијаси һәјәтында баш верән һадисәләри тәһлил едәркән белә бир фикри дә шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил дәвләт кими гүдрәти күнбәкүн артыр. Фәрәһләндиричи һалдыр ки, Азәрбајчан Республикасы БМТ, АТӨТ вә башга бејнәлхалг тәшкилатларын үзвүдүр. Азәрбајчан халгы дүңја халглары арасында өзүнә ләјигли јер тутур. Чүнки дәвләтимиз демократик, һугуги дәвләтдир вә Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашларынын дәвләтин идарә олунамасында иштирак етмәк һугугу вардыр. Бејнәлхалг

аләмдә Азәрбајчан халгынын жүксәк дәвләтчилик ән'әнәси илә бағлы имичинин јаранмасында мүәллим һөкмән Азәрбајчан Республикасынын президенти һөјдәр Әлијев чәнабларынын фәалијјәти үзәриндә дајанмалыдыр. Мәһз һ.Әлијев чәнабларынын кәркин вә јорулмаз фәалијјәти нәтичәсиндә атәшкәс режими јарадылмыш, әсрин мугавиләси - нефт контракты бағланмыш, сијаси сабитлик иттиһад тәрәггинин јаранмасыны шәртләндирмишдир. Өлкәдә өзәлләшмәнин кедиши, инфлијасијанын дајандырылмасы мәһз онун чоһшахәли фәалијјәтинин нәтичәсидир. Бу кими тәдбирләр Азәрбајчан Республикасына дүңјада мараг јаратмышдыр.

VIII-XI синифләрдә Инсан вә чәмијјәт фәннини тәдрис едәркән Конститусијанын ајры-ајры маддәләринә истинад етмәк мүмкүндүр: мәсәлән, «Шәхсијјәтин азадлығы вә зәрурәт» мөвзусу кечиләркән Конститусијасынын мувафиг маддәләринә истинад етмәк сәмәрәли нәтичә верә биләр. Һәр шәјдән әввәл, мүәллим азадлыг һаггында мухтәлиф бахышлары шәһ едәрәк дәрәдә азадлыг анлајышынын маһијјәтини ачмалы, «азадлыг нәдир?» суалы әтрафында фикир мубадиләси апармалы, өз фикир вә мулаһизәләрини дүзкүн әсәсләндирмәлидыр. О кәстәрмәлидир ки, азадлыг өзбашыналыг дејил. Јадда сахламаг лазымдыр ки, инсанларын бүтүн саһәләрдәки давраһышы вә фәалијјәтини тәнзимләјән динамик вә чевик характерә малик, бир сыра мәһдудлашдырычы нормалар вардыр. Әслиндә азадлығын мәзмуну вә онун ичтимаи һәјәтын бүтүн саһәләриндәки мөвчуд нормаларыны идрак сәвијјәси вә онлара әмәл едилмәси тәшкил едир. Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, азадлыг зәрурәтин дәрк едилмәси вә фәалијјәтин тәшкилидир..

Мүәллим азадлығын, демократија, ганунчулуг вә мөсулијјәт анлајышлары илә бағлы олдуғу барәдә шакирдләрә изаһат верәркән Конститусијасынын икинчи бөлмәсинин 3-чү фәслиндә, јә'ни «Инсан вә вәтәндаш һугуглары вә азадлыглары» һиссәсиндә верилмиш мә'лумата истинад етмәлидир. Мүәллим ән әввәл инсан вәтәндаш һугугларынын вә азадлыгларынын әсас принципини (маддә 24) шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр: 1. Һәр кәсин

доғулдуғу андан тохунулмаз, позулмаз, ажрылмаз һүгүг вә азадлыглары вардыр. «Һүгүг вә азадлыглар һәр кәсин чәмијјәт вә башга шәхсләр гаршысында мәс'улијјәтини вә вәзифәләрини дә әһатә едир».

Вәтәндашларын азадлыг һүгүгу Конститусијянын 28-чи маддәсиндә рәсмиләшдирилмиш вә ашағыдакы шәкилдә ифадә олунашдыр:

1. Һәр кәсин азадлыг һүгүгу вардыр.

2. Азадлыг һүгүгу јалныз ганунла нәзәрдә тутулмуш гајдада тутулма, һәбсәалма вә ја азадлыгдан мәһрумәтмә јолу илә мәһдудлашдырыла биләр.

3. Ганун даирәсиндә Азәрбајчан Республикасы әразисиндә олан һәр кәс сәрбәст һәрәкәт едә биләр, өзүнә јашајыш јери сечә биләр вә Азәрбајчан Республикасынын әразисиндән кәнара кедә биләр.

4. Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашларынын һәр заман манеәсиз өз өлкәсинә гајытмаг һүгүгу вардыр.

Көрүндүјү кими, вәтәндашларын азадлыг һүгүгу Конститусијада тамлыгы илә өз әксини тапмышдыр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, һәр бир шакирд вәтәндашлара верилмиш һүгүглары билсин. Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашларынын һүгүглары ажры-ажры маддәләрдә тәсбит едилмишдир. Бәрабәрлик һүгүгу (маддә 25), инсан вә вәтәндаш һүгүгларынын вә азадлыгларынын мүдафиәси (маддә 28), мүлкијјәт һүгүгу (маддә 29), әгли мүлкијјәт һүгүгу (маддә 30), тәһлүкәсиз јашамаг һүгүгу (маддә 31), шәхси тохунулмазлыг һүгүгу (маддә 32), мәнзил тохунулмазлыгы һүгүгу (маддә 33), никаһ һүгүгу (маддә 34), әмәк һүгүгу (маддә 35), тә'тил һүгүгу (маддә 36), истираһәт һүгүгу (маддә 37), социал тә'минат һүгүгу (маддә 38), сағлам әтраф мүһитдә јашамаг һүгүгу (маддә 39), сағламлыгын горунмасы һүгүгу (маддә 41), тәһсил һүгүгу (маддә 42), мәнзил һүгүгу (маддә 43), милли мәнсубијјәт һүгүгу (маддә 44), ана дилиндән истифадә һүгүгу (маддә 45), шәрәф вә ләјагәтин мүдафиәси һүгүгу (маддә 46), фикир вә сөз азадлыгы (маддә 47), вичдан азадлыгы (маддә 48), сәрбәст топлашмаг азадлыгы һүгүгу (маддә 49), мә'лумат азадлыгы (маддә 50), јарадычылыг азадлыгы (маддә 51), вәтәндашлыг һүгүгу (маддә 52), вәтәндашлыг һүгүгунун

тә'минаты (маддә 53), чәмијјәтин вә дөвләтин сијаси һәјатында иштирак һүгүгу (маддә 54), сечки һүгүгу (маддә 56), мүрачиәт етмәк һүгүгу (маддә 57), бирләшмәк һүгүгу (маддә 58), азад саһибкарлыг һүгүгу (маддә 59), һүгүг вә азадлыгларынын мәһкәмә тә'минаты (маддә 60), һүгүги јардым алмаг һүгүгу (маддә 61) вә с. Шакирдләрин мәктәбдә охујаркән өз һүгүгларыны билмәләри вачибдир. Һүгүглар мәктәблиләрә изаһ едиләркән онларын демократик маһијјәти, кениш имканлы олмасы вә бунларын дөвләт тәрәфиндән тә'минаты, горунмасы хүсуси олараг онлара чатдырылмалыдыр.

Бу заман елә мәсәләләр вар ки, онларын үзәриндә хүсуси олараг дајанмаг лазымдыр: мәсәлән, Конститусијянын 3-чү фәслиндә әсас инсан вә вәтәндаш һүгүглары вә азадлыглары кәстәрилир. Јенијетмәләр вә кәнчләр бу барәдә мүәјјән тәсәввүрә малик олдугларындан, чәтинлик чәкмәдән мәнимсәјирләр. Буна' бахмајараг, 3-чү фәслин һүгүглары кәстәрән һәр бир маддәси әсаслы шәрһ едилмәлидир. Тутаг ки, шакирдләр бәрабәрлик һүгүгуну (маддә 25) өјрәнирләр. Бурада кәстәрилир ки:

1. Һамы ганун вә мәһкәмә гаршысында бәрабәрдир.

2. Киши илә гадынын ејни һүгүглары вә азадлыглары вардыр.

3. Дөвләт иргиндән, миллијјәтиндән, дининдән, дилиндән, чинсиндән, мәншәјиндән, әмлак вәзијјәтиндән, гуллуг мөвгәјиндән, әгидәсиндән, сијаси партијалара, һәмкарлар иттифагларына вә дикәр ичтимаи бирликләрә мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг һәр кәсин һүгүг вә азадлыгларынын бәрабәрлијјинә тә'минат верир. Инсан вә вәтәндаш һүгүгларыны вә азадлыгларыны ирги, милли, дини, дил, чинси, мәншәји, әгидә, сијаси вә социал мәнсубијјәтә кәрә мәһдудлашдырмаг гадағандыр.

Бурада һәр шәј ајдындыр. Мәктәблиләр гејд едиләнләри һәтта өзбәр белә өјрәнә биләрләр. Лакин мәсәлә бунунла битмир. Елә етмәк лазымдыр ки, дејиләнләр һәр бир кәнчдә һүгүги тәфәккүр формалашдырсын, она һүгүги мәдәнијјәт ашыласын, ону тәләб олунан сәвијјә үчүн һазырласын. Бу о заман мүмкүн олур ки, шакирд қағыз үзәриндә охуругларына һәјатда һамы тәрәфиндән риаят едилдијини көрсүн. Әкс

төгдирдә шакирдләрин өјрәндикләринин һеч бир фәјдасы олмас. Өјрәнилән һәр бир маддә һәјатилик тәләб едир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, мәктәблиләр һүгүг вә вәзифәләри бир-бириндән асанлыгла ајырд едә билмирләр. Бә'зи һалларда һүгүгларыны јадда сахлајыр, вәзифәләрини унудурлар. Белә кәнчләр еһтијач олдугда өз вәтәндашлыг тәләбләрини дәвләт гаршысында ирәли сүрүр, вәзифә борчларыны јеринә јетирмәдикдә исә өзләрини күнаһкар билмирләр. Бу һал онларын вәтәндашлыг е'тинасызлыгындан даһа чох, вәзифәләрини һүгүги әсасла билмәмәләриндән ирәли кәлир. Она кәрә дә һәр бир мәктәбли Конститусијада әкс етдирилән вәтәндаш һүгүг вә вәзифәләрини мүкәммәл шәкилдә өјрәнмәли вә һәр биринин маһијјәтини дәрк етмәлидир. Онлар билмәлидирләр ки, һәр кәсин доғулдуғу андан тохунулмас, позулмас вә ајрылмас һүгүглары вә азадлыглары олдуғу кими һүгүглар вә азадлыглар һәр кәсин чәмијјәт вә башга шәхсләр гаршысында мәс'улијјәтини вә вәзифәләрини дә әһатә едир (маддә 24). Әкәр мәктәблиләр бу принципи маһијјәтчә дүзкүн баша дүшсәләр, һүгүг вә вәзифәләрини дә ејни сәвијјәдә анлајар вә јеринә јетирмәјә чалышарлар.

Тәчрүбә кәстәрир ки, бә'зи мәктәбләрдә вәтәндашларын вәзифәләрини мәктәблиләрә өјрәдәркән ону даһа чох вәзифәләрлә әлагәләндирирләр. Бу, мүәјјән һүгүглара малик инсанын вәзифәләри јеринә јетирмәк мәс'улијјәти бахымындан доғрудур. Лакин вәзифәләрин мәзмуну бахымындан бу маддәләр өјрәдиләркән даһа чох дәвләтин әсасларына аид маддәләрә истинад едилмәлидир. Чүнки вәзифәләрин мәзмуну дәвләтин әсасларынын горунмасы, јахуд реаллашдырылмасы илә бағлыдыр.

Дәвләтин әсаслары фәслиндә Азәрбајчан дәвләти (маддә 7), Азәрбајчан дәвләтинин башчысы (маддә 8), Силаһлы Гүввәләр (маддә 9), бәјнәлхалг мүнәсибәтләрин принципләри (маддә 10), әрази (маддә 11), дәвләтин али мөгсәди (маддә 12), мүлкијјәт (маддә 13), тәбии еһтијатлар (маддә 14), игтисади инкишаф вә дәвләт (маддә 15), социал инкишаф вә дәвләт (маддә 16), аилә вә дәвләт (маддә 17), дин вә дәвләт (маддә 18), пул ваһиди (маддә 19), дәвләтин борчларына гојулан мөһдудийјәтләр (маддә 20), дәвләт дили (маддә 21), пајтахт

(маддә 22), Азәрбајчан дәвләтинин рәмзләри (маддә 23) һаггында верилмиш маддәләрдә елә һүгүги әсаслар кәстәрилир ки, онлары билмәдән вәтәндаш кими вәзифәләри анламаг вә јеринә јетирмәк олмас. Она кәрә дә бу әсаслар мүкәммәл өјрәдилмәли вә бу заман вәтәндашлыг һиссләри, дујғулары инкишаф етдирилмәлидир. Вәтәндашлыг дујғусу олмадан вәтәндашлыг ләјәгәтини, дәјәнәтини, борчуну формалашдырмаг мүмкүн дејилдир.

Конститусијанын өјрәдилмәси просессиндә психоложи вә педагожи тә'сир вәситәләриндән сәрраст истифадә едилмәли, вәтәндаш - шәхсијјәт һазырланмасы мөгсәди ајдын олмалыдыр.

Дәвләтин әсасларыны вә өзүнүн бу демократик дәвләтдә һүгүг вә азадлыгларыны билән шәхс вәтәндаш вәзифәләринин маһијјәтинә варараг дәрк едә биләр, өзүнү бу вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн һазырлајар. Бу мәсәләјә Конститусијада һүгүги бахымдан јанашылараг 72-чи маддәдә конкрет јазылып:

"1. Дәвләт вә чәмијјәт гаршысында һәр бир шәхс онун һүгүг вә азадлыгларындан билаваситә ирәли кәлән вәзифәләр дашыјыр.

2. Һәр бир шәхс Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына вә ганунларына әмәл етмәли, башга шәхсләрин һүгүг вә азадлыгларына һөрмәт бәсләмәли, ганунла мүәјјән едилмиш дикәр вәзифәләри јеринә јетирмәлидир.

3. Гануну билмәмәк мәс'улијјәтдән азад етмир".

Көрүндүјү кими һәр кәс вәтәндашлыг вәзифәләрини јеринә јетирмәлидир. Гануну билмәмәк ону мәс'улијјәтдән азад етмир. Демәли, ганунлары билмәјин өзү ән зәрури вәзифә борчуна дахилдир.

Вәтәндашларын әсас вәзифәләри Конститусијамызын 4-чү фәслиндә гејд едилир. Бурада веркиләр вә башга дәвләт өдәнишләри (маддә 73), Вәтәнә сәдагәт (маддә 74), дәвләт рәмзләринә һөрмәт (маддә 75), Вәтәни мүдафиә (маддә 76), тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин горунмасы (маддә 77), әтраф мүһитин горунмасы (маддә 78), гануна зидд вәзифәләрин ичрасына јол верилмәмәси (маддә 79), мәс'улијјәт

(маддә 80) кими мұһүм вәтәндашлыг вәзифәләри гануни-ләшдирилир.

Конститусия маддәләринин өјрәнилмәси ишин бир тәрәфидир, ишин икинчи тәрәфи мәктәбдәки тәдбирләрлә шакирдләрин вәтәндашлыг һазырлығынын һәјата кечирилмәсидир.

Орта үмумтәһсил мәктәбини битирән һәр бир кәнч һәјата там һүгүглу вәтәндаш кими дахил олуp. О, вәтәндашлығыны тәсдиг едән сәнәд - паспорт алыр. Аз кечмир ки, вәтәни мүдафиә етмәк борчуну јеринә јетирмәк јашына чатыр, һәтта аилә гурмаг, сечиб-сечилмәк һүгүгуна јижәләнир, ишләмәк, вәзифә дашымаг миссиясына чатыр вә с. Бүтүн бунлар о заман сәмәрәли гурулуp ки, кәнч камил вәтәндашлыг һазырлығы кечмиш олсун, һәртәрәfli тәрбијәви кәјфијәтләрә, һүгуи-сијаси тәфәккүрә јижәләнсин. Бүтүн бунлар үчүн Азәрбајчан Республикасы Конститусиясынын диқәр бөлмә вә фәсилләрини өјрәнмәк тәләб олуноp. Мәсәлән, кәнчләр ганунверичилик һакимијјәтинә (5-чи фәсил), ичра һакимијјәтинә (6-чы фәсил), мәһкәмә һакимијјәтинә (7-чи фәсил) вә үмумијјәтлә, Ганунверичилик системинә (10-чу фәсил) аид маддәләрлә таныш олдудан сонра мәнсуб олдуглары өлкәнин демократик маһијјәтини, һәтта өз һүгүг вә вәзифәләрини тәкчә әхлаги-мәһәви бахымдан дејил, сијаси-һүгуи бахымдан гаврајыр, өзләрини там һүгүглу вәтәндаш кими дәрк едирләр. Мәктәбдә апарылан тәһлим просеси бу бөјүк вәзифәнин өһдәсиндән тәкчә кәлә билмәз. Она кәрә дә мәктәблиләрин вәтәндашлыг һазырлығынын системи, бу системдә һәјата кечирилән иш формалары тәтбиг едилмәлидир.

Бу системдә мәктәбдә тәһлим просесиндә вә синиф-дәнхарич иш просесиндә көрүлән ишләр, мәктәбдәнкәнәр тәдбирләр, валидејнләрлә әләгә вә аиләдә көрүлән ишләр, чәмијјәтдә көрүлән ишләр вә баш верән һадисәләр вә с. өз мұвафиг јерини тутмалыдыр. Лакин илкин һәлгә, өзәк олан аилә вә мәктәбин үзәринә даһа бөјүк вәзифәләр дүшүр.

Азәрбајчан Конститусиясындан ирәли кәлән вәзифәләрлә шакирдләрин таныш едилмәси бахымындан кимја-биолокија фәнләринин имканлары даһа кенишдир. Кимја вә биолокија

фәнләринин тәдриси просесиндә ганунун идејаларынын ашағыдакы истигамәтләрдә өјрәдилмәси мүмкүндүр:

1. Елми техники инкишафын һәјата кечирилмәси тәһминаты;
2. Сағламлығын горунмасы һүгүглары;
3. Тәбии сәрвәтләрдән сәмәрәли истифадә, игтисади инкишаф перспективләри;
4. Еколожи систем вә тәбиәтин мұһафизәси проблемләри.

Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясынын 16-чы маддәсиндә кәстәрилир ки, Азәрбајчан дәвләти халғын вә һәр бир вәтәндашын рифаһынын јүксәлдилмәси, онун социал мүдафиәси вә лајигли һәјат сәвијјәси гајғысына галыр. Азәрбајчан дәвләти мәдәнијјәтин, тәһсилин, елмин, инчәсәнәтин инкишафына јардым кәстәрир. Шакирдләрин бу сөзләрин мәһналарыны дәриндән баша дүшмәләри үчүн онларын гаршысында белә бир суал гојула биләр: «Бурада нәзәрдә тутулан әсас идејалары ким изаһ едә биләр». Бу заман шакирдләрин чаваблары үст-үстә дүшмәјә дә биләр. Мүәллим онларын чавабларыны үмумиләшдирәрәк гејд етмәлидир ки, Азәрбајчан халғынын һәр бир вәтәндашынын рифаһынын јахшылашдырылмасы, әсасән, сәнәјенин вә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы илә биләвәситә әләгәдардыр. Әкс тәгдирдә өлкәнин сәнәјәси вә кәнд тәсәррүфаты инкишаф етмәз, халғын рифаһы тәләб олунон сәвијјәгә галхмаз.

Она кәрә дә республикамызда илк нөвбәдә сәнәјә вә кәнд тәсәррүфатынын елми әсасда гурулмасына диқгәт артырылыр. Һазырда республикамызын кимја сәнәјәсинин инкишафы илә бағлы чидди иш кедир. Бакыдакы семент, шин, полад, чугунәритмә, шүшә, күбрә, сульфат вә нитрат туршусу, алүминиум, бору-прокат заводлары нефт еһмәли сәнәјә мүәссисәләри харичи өлкәләрин малијјә вәсаити һесабына мүштәрәк мұгавиләләр әсасында инкишаф етдирилир. Гуручулуг ишләри апарылыр, инкишаф етмиш јени технолокијанын тәтбиги илә јенидән гурулуp. Әһалинин һәјат сәвијјәсинин инкишафы, гидаја, кәјимә, мәишәт аваданлыгларына, тибби препаратлара олан тәләбатынын максимум едәнилмәси планлашдырылыр.

Кимја вә биолокијанын тәдриси республикамызын тәбии еһтијатлары, онлардан сәмәрәли истифадә едилмәси кенетик

элагә зәминдә һәјата кечирилир. Бу бахымдан кимјанын вә биолокијанын тәдрисини Конститусијамызын 14-чү маддәси илә элагәләндирмәк мүмкүндүр: «Тәбии сһтијатлар һәр һансы физики вә һүгути шәхсләрин һүгугларына вә мәнәфеләринә хәләл кәтирмәдән Азәрбајҗан Республикасына мәнсубдур». Конститусијанын бу маддәси илә элагәдар шакирдләрә билик вә бачарыглар вермәк мәгсәдилә илк нөвбәдә һәмин маддәнин маһијјәти ајдынлашдырылмалыдыр. Шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр ки, Азәрбајҗан Республикасында бөјүк еколожи проблемләрин олдуғуну нәзәрә алараг јени Конститусија тәбиәтин әтраф мүһитин горунмасына аид маддә дахил едилмишдир. Конститусијанын 40-чы маддәсиндә гејд едилир ки, тарихи вә мәдәни абидәләр горунмалыдыр. 144-чү маддәнин 9-чу бәндиндә исә јерли еколожи проблемләрин гәбулу вә ичрасы хүсуси вурғуланыр. Бурадан мүстәгил республикамызда тәбиәтин горунмасына, кәләчәк нәсил үчүн сахланмасына бөјүк әһәмијјәт вердији һисс олунур. Шакирдләрин бу маддәнин әһәмијјәтини баша дүшмәләри үчүн кениш сөһбәт апарылмалы, ајдынлашдырылмалыдыр ки, республикамыз нефт, газ, дәмйр, мәрмәр вә с. фәјдалы газынтыларла зәнкиндир. Бундан әлавә, тәбии сһтијатлары истәһсал етмәк үчүн күчлү сәнәјә мүәссисәләри, мәсәлән нефт е'малы, семент, шин заводлары фәалијјәт кәстәрир. Әз фәалијјәтини 90-чы илләрин әввәлләриндә дајандырмыш хејли заводлар јенидән бәрпа олунур, тәһниз едилир, өз фәалијјәтләрини бәрпа едир. Бу заводларын фәалијјәти сәнәјенин инкишафыны тә'мин етсә дә бир сыра проблемләр дә јарадыр. Белә ки, әтраф мүһитин чиркләнмәси, һаванын зәһәрләнмәси нәтичәсиндә әһалијә бөјүк зијан дәјир. Торпагларымыз әкин үчүн јарарсызлашыр, су һөвзәләриндә балыг сһтијаты түкәнир, чүрбәчүр хәстәликләр јараныр. Конститусијада тәбиәтин горунмасы проблемләринә, о чүмләдән кәнчләрин тәбиәтә гәјғылы мүнәсибәт руһунда тәрбијә едилмәсинә хүсуси јер ајрылыр. Бөјүмәкдә олан кәнч нәслдә һәлә ушаг јашларындан тәбиәтә гәјғы, онун јаратдығы не'мәтләрдән сәмәрәли истифадә саһәсиндә үмуми тәсәввүрләр јарадылмалыдыр. Шакирдләр дәрк етмәлидирләр ки, биосфер - бизи әһатә едән әтраф аләм әсас мүһитимиздир.

Биосферин сһтијатлары дүнјанын бүтүн чанлы аләминдәдир. Биосфер әтраф мүһитин ајрылмаз һиссәси олмагла, онун тәркибинә һава, су, торпаг, истилик, күнәш ишығы дахилдир. Тәбиәтин елә бир кушәси јохдур ки, о биосфердән тәчрид едилмиш олсун вә дикәр саһәләрдән асылы олмасын. Шакирдләрә бу фикрин маһијјәтини дәриндән баша дүшмәк үчүн ашағыдакы мә'луматларын верилмәси зәруридир. Памбыг әкилән рајонларда бу биткинин зәрәрверичиләринә гаршы ДДТ ишләдилирди. Елми тәдгигатларла мүәјјән едилмишдир ки, бу маддәнин тәтбиг едилмәдији јерләрдә дә јашајан һејванларын организминдә она тәсадүф едилир. Ејни мисалы радиактив маддәләрин, јаначағын јандырылмасындан алынған зәһәрли газларын биосфердә јәјылмасына да шамил етмәк олар.

Һесабламалара кәрә кәнд тәсәррүфатында зәһәрли дәрманларын истифадә олунмасы һәр ил 20000 адамын мәһви илә нәтичәләнир вә 1 милјон адам исә мүхтәлиф хәстәликләрә дүчар олур.

Республикамызда еколожи вәзијјәт лап ағырдыр. Статистик мә'луматлара кәрә һәр ил Күрчүстан әразисиндән Күр чајына 17-18 мин тон фенол вә азот туллантылары, бүтөвлүкдә исә 1 милјард 6 милјон 35 мин кубметр чиркли су ахыдылыр. Араз чајына исә Ахурјан вә Охчучај васитәсилә Ермәнистан әразисиндән садәчә олараг чиркли су дејил, Гафан вә Гачаран филиз тәмизләмә комбинатларынын туллантылары ахыдылыр вә бу судан Зәнкиланда истифадә едирдиләр.

Бүтүн бу сулар ахырынчы мәрһәләдә Хәзәр дәнизинә төкүлүр. Беләликлә, һәр ил Хәзәрә 7,9 млн. кубметр чиркаб ахыдылыр. Тәкчә 1987-чи илдә бура 32 мин тон фенол вә башга зәһәрли маддәләр ахыдылмышдыр.

Торпағымызын һәр гарышына зәрәрверичиләрә гаршы тәтбиг едилән кимјәви маддәләрин чәкиси орта һесабла 45-50 килограма чатыр ки, бу да нормадан хејли чохдур. Республиканын әкинә јарарлы торпагларында истифадә олунан кимјәви препаратларын мүхтәлифлилик чәкиси 80 килограмы кечир. Бу чүр еколожи сәбатсызлығын нәтичәсиндә Абшеронда нефт мә'дәнләринин әтрафында өлү кәлләр, Сумгајытда ушаг гәбиристанлығы, бөјүк мигдарда

дузла өртүлмүш торпаг саһәләри әмәлә кәлмиш, Күр чајында балыгларың күтләви мәнв олмасы баш вермишдир.

Мүасир дөврде еколожи проблемләр жени социал реаллыгдан чыхыш едәрәк өзүндә демографик, әрзаг, әһалинин сағламлыгының мүдафиәси, кенофондун горунмасы, биосферә, әтраф мүһитин мүһафизәси вә тәбии сәрвәтләрдән истифадә олунмасы кими мәсәләләри бирләшдирир.

Көрүндүјү кими, орта үмумтәһсил мәктәпләриндә тәлим просесиндә Азәрбајчан Республикасының Конститусијасының маддәләринин ејрәдилмәси үчүн кениш имканлар вардыр. Мүәллимләр бу имкан вә шәраитдән максимум истифадә етмәјә чалышмалыдырлар. Онлар Азәрбајчан Республикасының Конститусијасыны анчаг сијаси сәнәд кими дејил, һәр бир инсаның тәлејини мүәјјән едән, һүгүг вә вәзифәләрини мүәјјәнләшдирән сәнәд кими ејрәнмәлидирләр.

Азәрбајчан Республикасының Конститусијасында мәктәплиләрин мә'нәви тәрбијәси илә дә бағлы марағлы фикирләр вардыр. Азәрбајчан Республикасының Конститусијасында вәтәндаш һазырлығында айләнин мөвгеји, борчу, вәзифәси ајдын верилмишдир. Аилә, һағлы оларағ, чәмијјәтин әсас өзәји адландырылыр. Конститусијаның 17-чи маддәсиндә јазылыр: «1. Чәмијјәтин әсас өзәји кими аилә дәвләтин хүсуси һимајәсиндәдир. 2. Ушағларың гајғысына галмағ вә онлары тәрбијә етмәк валидејнләрин борчудур. Бу борчун јеринә јетирилмәсинә дәвләт нәзарәт едир».

Көрүндүјү кими, ушағларың илкин вә әсас тәрбијә иши, онлара гајғы айләнин, валидејнләрин үзәринә дүшүр, тәһсил-тәлим исә билаваситә тәдрис мүәссисәләринә аиддир ки, дәвләт бунун тәминатыны вә нәзарәтини һәјата кечирир. Демәли, Конститусијаја керә мүәјјәнләшәчәк тәһсил вә тәрбијә консепсијасында аилә-мәктәб мөвгеји, аилә-мәктәб әлағәси, айләнин вә мәктәбин үзәринә дүшән хүсуси вә үмуми вәзифәләр дәгиг мүәјјәнләшдирилмәли, аилә, инсан, вәтәндаш һазырлығының илкин өзәји кими кәтүрүлмәлидир. Бундан әлавә Конститусијаја, бөјүән нәслиң игтисади, һүгүги, еколожи, сијаси-мә'нәви тәрбијәсинин дә жени методоложи әсасларла, чәмијјәтин, дәвләтин јениләшән социал, сијаси, игтисади базада, жени истәһсал мүнасибәтләринә керә

гурулмасыны ирәли сүрүр. Бу бахымдан да вәтәндашлар тәрбијә едилмәсиндә аилә, мәктәб вә бүтөвлүкдә чәмијјәт чох мүһүм вәзифә дашыјыр.

Аилә вә мәктәб бөјүән нәслә тәшкилатчылыг, дәгиглик, гәдирбиләнлик, тәшәббүскарлыг, гуручулуғ кими ишкүзарлыг габилијјәтләрини, дүзлүк, сәдагәтлилик, сөзүбүтөвлүлүк, хејирхаһлыг, вәтәнпәрвәрлик, мөһәббәт вә с. инкишаф етдирмәли, өз һәрәкәт, мүнасибәт вә давранышларыны, арзу вә әмәлләрини ганунчулуғ әсасында һүгүги нормада гурмағ етикасыны формалашдырмалыдырлар.

Азәрбајчан Республикасының Конститусијасы инсан-вәтәндаш јетишдирилмәси үчүн кениш имканлар ачыр. Бурада дил-әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр.

Һәр бир халғың варлығыны мүәјјән едән әсас шәртләрдән бири онун дилинин олмасыдыр. Һәлә вахтилә К.Д.Ушински јазырды: «Халғың дили, онун мә'нәви һәјатының һеч бир вахт солмајан вә даим чичәкләнән, тарих сәрһәдләриндән чох узағларда башланмыш бојасыдыр. Дилдә бүтүн халғ вә онун вәтәни чанланмыш олур.

... халғ дилинин парлағ, ајдын дәринликләриндә, доғма өлкәнин тәк бир тәбиәти дејил, һәм дә халғың мә'нәви һәјатының бүтүн тарихләри әкс олунур. Халғ нәсилләри бир-биринин ардынча кечиб кедирләр, лакин һәр нәслиң һәјат нәтичәләри дил васитәсилә кәләчәк нәслә ирс оларағ галыр.

...дил халғың ичәрисиндә өлүб кедәнләри, јашамағда оланлары вә кәләчәк нәсилләри бөјүк, тарихи вә шанлы бир там шәкилдә бирләшдирән ән чанлы, ән мөһсулдар вә ән мөһкәм әлағәдир. Дил нәинки халғың һәјатилијини өзүндә ифадә едир, о ејни заманда мөһз һәјатың өзүдүр. Ана дили мөһв оларкән, халғ артыг јох олур...

Ушағ ана дилини ејрәнәркән јалныз шәрти сәсләри ејрәнмир. О, ејни заманда, ана дилинин доғма дөшүндән мә'нәви һәјат вә гүввәт ичир.

Доғма Азәрбајчан дилинә јүксәк гижмәт верән президентимиз һ.Әлијев демишдир: «Һәр бир азәрбајчанлы кәнч чалышмалыдыр ки, дүңјаның чох дилләрини - рус дилини

¹К.Д.Ушински. Сечилмиш педогожи әсәрләри. Азәрбајшр, 1953, с.111-113.

дә, инкилис дилини дә, франсыз дилини дә мәнимсәсин, өйрәнсин. Бу, лазымдыр, чүнки мүасир дүнја өлкәләринин бир-бирилә сых әлагәси бу күн вә кәләчәкдә инсандан бир чох дили билмәсини тәләб едир. Мән кәнчләримизә бу төвсијјәни верирәм... Мән арзу едирәм ки, Азәрбајчан кәнчи Шекспири инкилис дилиндә охусун, Пушкини рус дилиндә охусун, Низамини, Фүзулини, Нәсимини исә Азәрбајчан дилиндә охусун».

Милләтин ән јүксәк мә'нәви дәјәри олан ана дилинә Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында кениш јер верилмиш, 21-чи маддәдә јазылмышдыр: «Азәрбајчан Республикасынын дәвләт дили Азәрбајчан дилидир. Азәрбајчан Республикасы Азәрбајчан дилинин инкишафыны тә'мин едир».

Доғма дилимизин јашамасы, инкишаф етмәси үчүн республикамызда һәр чүр шәраит јарадылмышдыр. Белә ки, Конститусијада тәсбит едилән бу маддәдә ушаг бағчасындан тутмуш али мәктәпләрә гәдәр бүтүн тәдрис мүәссисләриндә һәјата кечирилир. Азәрбајчанлы балалары доғма ана дилиндә тәһсил алырлар. Чүнки онлар бу һүгуга маликдирләр. Јери кәлмишкән бир факты гејд етмәк јеинә дүшәр ки, совет һакимийјәти илләриндә, хүсусилә 70-чи илләрдә бүтүн мүттәфиг республикаларда јерли дилләр сыхышдырылдығы һалда Азәрбајчанда даһа да инкишаф етдирилмишдир. Мөһтәрәм президентимиз һејдәр Әлијевин әввәлләр һакимийјәтдә олдуғу илләрдә дә Азәрбајчан Конститусијасында дәвләт дилинин Азәрбајчан дили олмасы тәсбит едилмишди. Республиканын бир груп дилчи алиминә Дәвләт мукафаты верилмишди. Орта Асија республикаларында али тәһсил мүәссисәләри анчаг рус дилиндә олдуғу һалда (хүсусилә, Газахыстанда вә Гырғызыстанда), Азәрбајчанда о заман фәалијјәт көстәрән 18 али мәктәбин һамысында тә'лим дили Азәрбајчан дили иди (Тәбии ки, рус бәлмәләри дә варды).

Конститусијамызда ән мүһүм маддәләрдән бири дә Вәтәнә сәдагәтлә, вәтәнпәрвәрликлә бағлыдыр. Конститусијанын 74-чү маддәсиндә көстәрилир ки, Вәтәнә сәдагәт мүгәддәсдир.

¹ Азәрбајчан Республикасынын президенти Һ.Әлијевин кәнчләрин 1 форумундакы чыхышы. "Азәрбајчан" гәзети. 1996, 5 феврал

Бу мүгәддәс амалы шакирдләрә чатдырмаг, онлара мәнимсәтмәк, ганларына, чанларына һопдурмаг мүәллим-ләримизин шәрәfli иши олмалыдыр. Һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы бу мүгәддәс һиссләрә тапынмалы, онун амалына чеврилмәлидир.

Конститусијада тәсбит олуан бу маддә аиләдә, мәктәбдә ушагларә баша салынмалы, онларда вәтәнпәрвәрлик һиссләри ашыланмалыдыр. Республикамызын президенти Һ.Әлијевин тәбиринчә десәк, һәр бир кәнч вәтәнпәрвәр олмалыдыр. Вәтәнпәрвәрлик бөјүк бир мәфһумдур. Бу садәчә ордуда хидмәт етмәк дејил, Вәтәнә садиг олмаг, Вәтәни севмәк, торпаға бағлы олмаг - будур вәтәнпәрвәрлик.

Конститусијанын үмуми руһу вә мөзмуну буну демәјә әсас верир ки, мүасир кәнчлији милли руһда, үмумбәшәри дәјәрләр зәмининдә мәнимсәтмәк, ислам дини дәјәрләринин мүтәрәгги ән'әнәләрини севмәк вә јашатмаг руһунда тәрбијәләндирмәк лазымдыр.

Заман тәләб едир ки, мүстәгил, суверен Азәрбајчан Республикасы вәтәндашларынын камил шәхсијјәтләр кими формалашдырылмасы ишиндә һәр бир тәһсил ишчиси, мүәллим, тәрбијәчи мөвчуд имканлардан кениш истифадә етсин, милләтин кәләчәји олан кәнчлијин јетишдирилмәсиндә өз сә'јини вә бачарығыны әсиркәмәсин.

II ФӘСИЛ

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУСИЈАСЫ ӘСАСЫНДА РЕСПУБЛИКАДА ТӘҺСИЛ ПРИНЦИПЛӘРИНИН МҮӘЛҖӘНЛӘШДИРИЛМӘСИ ВӘ ТӘСНИФАТЫ

Азәрбајчан Республикасы фасиләсиз тәһсил системи жаратмаг сijasәти јеридир. Дөвләтин тәһсил сijasәти ашағьдакы принципләрә әсасланьр. Бу принципләр Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Ганунунда бу чүр сәчијјәләндирилир: «Һүгуги бахьмдан һамьнын дөвләт стандарты чәрчивәсиндә тәһсил алмаг имканына малик олмасы, билик, бачарьг вә истә'дады реаллашдырмаг үчүн һамьја бәрабәр шәраит јарадылмасы, тәһсилин демократикләшдирилмәси вә дөвләт - ичтимаи характер дашьмасы, тәһсил мүәссисәләринин мүстәгиллијинин артырылмасы, тәһсилин һуманистләшдирилмәси, үмумбәшәри дөјәрләрин, инсан һәјаты вә сағламлығынын, шәхсијјәтин азад инкишафынын үстүн тутулмасы, тәһсилин һуманитарлашдырылмасы, тәһсилдә милли зәминин вә бөлкә компонентинин күчләндирилмәси, тәһсилин фәрдиләшдирилмәси вә дифференциаллашдырылмасы, тәһсилин мәзмунунун интеграсија едилмәси, тәһсилин елми - дүнјәви характер дашьмасы, елм, истәһсалат, харичи өлкәләрин тәһсил мүәссисәләринин партијалардан, ичтимаи - сijasи вә дини тәшкилатлардан, һәрәкатлардан асылы олмамасы, тәһсилдә азадлыг вә плүрализм, јарадычылыг, тамлыг, варислик, чевиклик, тәһсилин дүнја стандартлары сәвијјәсиндә олмасы»¹.

Дөвләтин тәһсил сijasәтинин јухарьдакы истигамәтләр үзрә апарьлмасы тәһсил ганунверичилијинә - јә'ни гануна әсасән апарьлып. Тәһсил ганунверичилијинә исә

ашағьдакылар дахилдир: Тәһсил Гануну, она мүвафиг дикәр ганунверичи актлар.

Тәһсил ганунверичилијинин ашағьдакы вәзифәләри хүсусилә гејд олунмалыдыр: тәһсил саһәсиндә дөвләт сijasәти принципләринин мүәјјән едилмәси, тәһсил системинин сәрбәст фәалијјәти вә тәһсилин инкишафы үчүн һүгуги тә'минат јарадылмасы, һүгуги шәхсләр вә тәһсил субъектләринин һүгуг вә вәзифәләринин, сәлаһијјәт вә мäs'улијјәтинин мүәјјән олунмасы, вәтәндашларын тәһсилә даир Конститусија һүгугларынын тә'мин олунмасы вә мүдафиәси. Бу мäsәләләр ону кәстәрир ки, Азәрбајчан Республикасынын тәһсил системи милли зәминә, үмумбәшәри дөјәрләрә, сләчә дә мүасир бејнәлхалг вә јерли практиканын үзви шәкилдә әлагәләндирилмәсинә әсасланьр, там демократик характер дашьыр. Бунунла да Азәрбајчанда јени дөвләт гуручулуғуна даир дөвләт сijasи курсунун әсас тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Тәһсилин вәзифәси шәхсијјәтин фәрди хүсусијјәтләрини вә тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдир, сләчә дә мәнтиги фикирләшмәји, елмләрә јијәләнмәји, онун тәчрүбәјә тәтбигини бачармалыдыр. Чүнки елм тәһсилин кәмијјәт вә кејфијјәт тә'сирини күчләндирир. Бу мäsәләдә тәһсилин мәзмуну да јени реаллыгларә ујғунлашмада кечикмәмәли, чевик тәһсил идарәчилији илә әһатә олунмалыдыр. Республикада тәһсил системинин дајағы Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасы, дөвләтин тәһсил сijasәти, нәһәјәт, Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну вә дикәр һүгуги норматив актлар олдуғуну нәзәрә алсаг, онда тәһсилин дөвләт вә өзәл формаларьнын милли вә бәшәри дөјәрләрин интеграсијасыны өзүндә әкс етдирән демократик әсаслары илә дә таньш оларыг.

1. Тәһсилин дөвләтин стратеги - идеолоји һәдәфләринә хидмәт едән вә буна кәрә дә үстүн инкишаф етдирилән идеолоји саһә олмасы. Бу сәбәбдән дә тәһсил һәм дөвләт, һәм дә ичтимаи сәчијјә дашьыр. Бу о демәкдир ки, Азәрбајчан Республикасында тә'лим - тәрбијә мүәссисәләри әсасән дөвләт ихтијарьндадыр. Тәһсил очагларынын нүмунәви тәдрис планлары, тәдрис програмлары вә дәрсликләрлә мүвафиг дөвләт органлары вә ја мүәссисәләри тәрәфиндән

¹ Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну. Баки, "Өјрәтмәп", 1992

тәсдиг едилір вә истифадә үчүн мәсләһәт көрүлүр. Тәһсилиң мадди - техники базасы дәвләтә мәхсүсдүр. Тә'лим - тәрбијә мүәссисәләри әсасән дәвләт тәрәфиндән ачылыр вә бағланыр. Ајры - ајры һүгути шәхсләр тәрәфиндән ачылмыш өзәл тәдрис очағлары һөкмән дәвләт гејдијјатындан кечирилир вә орадакы тәһсилиң мәзмуну дәвләт тәһсил мүәссисәләрининки илә тәнзимләнир. Онларын да тәдрис планларына, тәдрис програмларына, методик ишләрин апарылмасына Тәһсил Назирлији истигамәт верир. Һәм дәвләт тәһсил мүәссисәләри, һәм дә өзәл тәдрис мүәссисәләри дәвләт гаршысында һесабат верир. Һәр икиси дәвләт социал сифаришини јеринә јетирир.

2. Дәвләт тә'лим - тәрбијә мүәссисәләриндә тәһсилиң дәвләт һесабына олмасы. Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасынын 42-чи маддәсинин 2-чи бәндиндә дејилир ки, дәвләт пулсуз ичбари үмуми орта тәһсил алмағ һүгугуну тә'мин едир. Јә'ни дәвләт тә'лим - тәрбијә мүәссисәләриндә шакирдләрдән, тәләбәләрдән, макистрләрдән, аспирантлардан, тәһсил һағгы алынмыр (Өдәнишли факүлтәләр истисна олунмағла). Тәһсил хәрчини дәвләт органлары өдәјир. Шакирдләр, тәләбәләр, аспирантлар тәдрис мүәссисәләринин лабораторијаларындан, китабханаларындан, кабинетләриндән пулсуз истифадә едирләр. Өзәл тәдрис мүәссисәләриндә исә тәһсил һағгыны ја тәләбәләрин өзү, ја да ајры - ајры имканлылар өдәјә биләр. Јери кәлмишкән, дәвләт өзәл мүәссисәләринә өдәнишли гәбулла бағлы фикирләримизи шәрһ едәк. Фикримизчә, тәһсилдә һеч бир күзәшт олмамалыдыр. Әкәр әввәлләр колхозда, совхозда, заводда, фабрикдә јахшы чалышан фәһләләри (кәнчләри) тәһсил алмаға кәндәрирдиләрсә, гәбул заманы иш стажына (билијә јох) үстүнлүк верилирдисә, инди дә ашағы бал топлајан абитуријентләрин пуллары һесабына онларын али мәктәбләрә гәбулуна шәраит јарадылыр. Бу бахымдан өзәл тәһсил мүәссисәләриндә охујанларын бир гисминин тәһсил сәвијјәсинин о гәдәр дә јүксәк олмамасынын исбата еһтијачы јохдур.

3. Һәр бир вәтәндаш үчүн тәһсилиң мүјәссәрлији.

Республикада тәһсилиң бүтүн вәсиләләри вәтәндаш үчүн мүјәссәрдир. Тәһсилиң мүјәссәрлијини тә'мин етмәјин бир

сыра шәртләри вардыр: Дәвләт тә'лим - тәрбијә мүәссисәләриндә охујанлар үчүн тәһсилиң пулсуз олмасы, һәмин мәктәбләрин мадди техники базасындан онларын мансәсиз вә мөһдудийјәсиз истифадә етмәк имканы, дәвләт мәктәбләриндә еһтијачы олан шакирд вә тәләбәләрә мадди јардым кәстәрилмәси, һабелә сә'јлә охујанлара тәгаүд верилмәси, ана дилиндә тәһсил алмағ имканынын олмасы, ишләјән кәнчләрә тәһсил алмағ үчүн шәраит јарадылмасы, аспирантлара тәгаүд, диссертантлара вә докторантлара һәм әмәк һағгы, һәм дә јарадычылығ мә'зунијјәти верилмәси.

Һәр шејдән әввәл, гејд етмәк зәруридир ки, бунларын һамысынын гаранты дәвләтдир. Бу идәјалар дәвләтин рәсми сәнәдләриндә өз әксини тапмышдыр. Әкәр республиканың Конститусијасында вәтәндашларын тәһсил һүгугунун олмасындан бәһс едиләрсә, Тәһсил Ганунунда бунлар конкретләшдирилир. Вәтәндашларын тәһсил һүгуглары ашағыдакы кими сәчијјәләндирилир:

1. Иргиндән, милли вә дини мәнсубијјәтиндән, дилиндән, чинсиндән, јашындан, сәһһәтиндән, социал - мадди вәзијјәтиндән, фәалијјәт сәһәсиндән, ичтимаи мәншәјиндән, јашајыш јериндән, динә мүнәсибәтиндән, сијаси әгидәсиндән, һәмчинин үзәриндә мөһкумлуғун олмасындан асылы олмајарағ, вәтәндашларын тәһсил һүгугуна тә'минат верилир.

2. Мүәјјән пәшәләр вә ихтисаслар үзрә һөкүмәт тәрәфиндән јаш һәддинә, һабелә чинсә, сағламлыға, мүнәкимә олунмаја кәрә мөһдудийјәтләр гојула биләр.

3. Вәтәндашларын тәһсил формасыны, тәһсил мүәссисәсинин вә тә'лим дилини сечмәк азадлығы тә'мин олунур.

4. Социал мүдафиәјә вә јардыма еһтијачы олан вәтәндашларын тәһсил һүгугуну тә'мин етмәк мәгсәди илә дәвләт онларын тәһсил хәрчини гисмән, јахуд бүтөвлүкдә өз үзәринә көтүрүр.

5. Пуллу тәһсил мүәссисәләриндә тәһсил алан аз тә'минатлы вәтәндашлара ејни нөвдән вә типдән олан дәвләт тәһсил мүәссисәләринин нормативләри әсасында дәвләт тәрәфиндән өдәнч верилир.

6. Дөвләт хүсуси исте'дада малик олан вә сосиал жардыма еһтијачы олан шәхсләрин республикада вә ја харичдә тәһсил ала билмәси үчүн там шәраит јарадыр.

7. Дөвләт али мәктәб тәләбәләринә тәһсилени баша вурдугдан сонра беш ил мүддәтиндә өдәмәк шәрти илә кредит верә биләр.

8. Вәтәндашлар тәһсил мүәссисәләринин програмларыны сәрбәст сурәтдә өјрәниб екстерн јолу млә имтаһанлар верәрәк мүвафиг тәһсил сәнәди (али тәһсилин биринчи - бакалавр пилләси дә дахил олмагла) алмаг һүгугуна маликдирләр.

9. Дөвләт вә гејри - дөвләт тәһсил мүәссисәләрәнин мә'зунлары јухары пилләдән олан нөвбәти тәһсил мүәссисәсинә гәбул олунаркән бәрәбәр һүгуга маликдирләр.

4. Тәһсилин һуманист характери.

Бу принцип бир нечә истигамәтдә һәјата кечирилир: шакирдләрин өз марагларына ујгун кәлән фәнни даһа дәриндән өјрәнмәк имканларынын олмасы; белә бир имкан шакирдләрдә марағын давамлылығына, мүстәгиллијин артмасына, кәләчәк пешәни шүүрлу сечмәсинә көмәк едир, бир мүддәтдән сонра сечмә курс әсасында шакирдләр мүөјјән пешәјә јијәләнә билир, шакирд сечдији саһә үзрә профил фәнләрдән даһа әтрафлы тә'лим алып, тәдрис планында нәзәрдә тутулан еһтијат саатлар шакирдләрлә фәрди ишә сәрф едилир, керидә галан шакирдләрин билик вә бачарығында мүшаһидә едилән нөгсанлары арадан галдырмаға имкан јараныр, шакирдләрин вә тәләбәләрин тәдрис јүкү әввәлкинә нисбәтән хејли азалыр, тә'лимдә һәддән артыг јүкләнмәнин гаршысы алыныр, һәр бир шакирдин, һәр бир тәләбәнин тәһсилдә фәрди имканларына максимум диғгәт јетирилир. һуманистләшдирмә тәһсил ишинин бүтүн саһәләриндә, бүтүн мәрһәлә вә пилләләрдә тәһсилин мәзмунунда, тәшкилиндә, тәрбијәви тәдбирләрдә, мүәллим - шакирд мүнәсибәтләриндә, ајры - ајры фәнләрин тәдрисиндә вә с. нәзәрдә тутулур. һуманистләшдирмә үмумбәшәри, үмумдүнја маһијјәти дашыјыр.

Һуманистләшдирмә јени педагожи тәфәккүрүн башлыча үнсүрү олмагла чәмијјәтимизин јенидән гурулмасынын әсас мајасыны тәшкил едир. Бу, педагожи просеси көкүндән

дәјишдирир. Букүнкү педагожи просес мүәллимләрлә шакирдләрин гаршыда дуран мәгсәдә чатмаг үчүн биркә фәалијјәт кәстәрмәсини, фикир, дүшүнчә, ағыл дүнјасына биркә јол ачмасыны тәләб едир. Белә педагожи просесдә мүәллим шакирдин бөјүк досту, тәчрүбәли, биликли јолдашы олмагла она мүстәгил фикирләшмәји, мүстәгил чалышмағы өјрәдир. Она көрә көрәк шакирдин гәлбинә јол тапасан, мүәллимлик пешәсилә она өз доғмалығыны сүбут едә биләсән. Бүтүн бунлар мәктәб рәһбәрләриндән, мүәллимләримиздән һәдсиз тәмкин, сәбр, һабелә чәмијјәтимизин мүһүм өзүлләриндән сајылан демократикләшдирмә вә һуманистләшдирмәнин мәрһәлә - мәрһәлә һәјата кечирилмәсиндә көркин фәалијјәт вә вахт тәләб едир.

Проф. Ә.Ағажевин фикринчә, тәһсилин демократикләшдирилмәси вә һуманистләшдирилмәси башлыча олараг үч истигамәтдә өз һәллини тапыр:

1. Тәһсилин идарә едилмәсиндә тә'лим - тәрбијә просесинин тәшкили вә һәјата кечирилмәсинә нәзарәт вә рәһбәрликдә;

2. Тә'лим просесинин тәшкили вә һәјата кечирилмәсиндә;

3. Тәрбијә просесинин тәшкили вә тәрбијәви тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә. Бу үч истигамәт ејни заманда бир - бирилә сых әлагәдә вә бир - бирини тамамлама вәһдәтиндә нәзәрдә тутулур.

5. Тәһсилин һуманитарлашмасы.

Һуманитарлашдырма әсримизин илк онилликләриндә мејдана чыхмыш идејадыр. һуманитарлашдырма башлыча олараг тәһсилин мәзмунунда - тәдрис планы, програмы вә дәрсликләрдә - тәдрисдә өз һәллини тапыр. Елми - техники тәрәггинин индики јүксәк сәвијјәсиндә сырф техники биликләрә јијәләнән инсанлары ичтимаи - һуманитар биликләр васитәсилә чәмијјәт үчүн һазырламаг, онлары шәхсијјәтчә һәртәрәfli инкишаф етдирмәклә елми-техники наилијјәтләрин әхлаги-мә'нәви базаја сөјкәнмәсинә наил олмаг мәгсәди бурада әсас көтүрүлүр.

Һуманитарлашма мүхтәлиф истигамәтләрдә һәјата кечирилир. 1988-чи илә гәдәр тәһсил очагларында тәдрис ишинә ајрылан вахтын 40 фаизи һуманитар фәнләрә, 60 фаизи исә тәбијјат фәнләринә ајрылырдыса, 1988-чи илдән тәдрис

жүкүнүн 50 фаиздэн артыгы гуманитар фәнләрин өйрөнилмәси үчүн нәзәрдә тутулур. Азәрбајчан халгынын мә'нәви вә естетик сәрвәтләри вә бәшәри дәрәжәләр даһа мүнтәзәм өйрәдилір. Кәнч нәсилдә естетик һиссләр, анлајышлар вә габилитәтләр даһа интенсив инкишаф етмәјә башлајыр, тәдрис просеси чәмијәттә баш верән ичтимаи-игтисади һадисәләрлә вә мәдәни һәјәтдә кениш мијасда әләгәләндирилір, мӯәллим-шакирд, мӯәллим-тәләбә мӯнасибәтләриндә һәмрә'лик, әмәкдашлыг, гаршылыглы анлашма вә гаршылыглы һәрмәт күчләнир.

6. Тәһсил системиндә ваһидлик вә варислик.

Азәрбајчанын тәһсил системиндә ваһидлик мӯхтәлиф чәһәтләрдән тә'мин едилір: бүтүн тәдрис мӯәссисәләри бир башлыча мәгсәдә - Азәрбајчан халгынын еһтијачларыны өдәмәјә хидмәт едир, тәһсил системинин һәр бир вәсиләләриндә чәмијәтин бүтүн синифләриндән вә тәбәгәләриндән олан шәхсләрин тә'лим ала билмәси үчүн ејни шәраит јарадылыр, ејни типли мәктәбләрин тәдрис планлары вә програмлары әсасән ваһид олур. Тәһсил системинин һәр сонракы вәсиләси өз фәалијәтини әввәлки вәсилә әсасында гурур.

7. Дөвләт тә'лим-тәрбијә мӯәссисәләриндә тәһсил дүнјәвилији.

Бу принцип тәһсил дүнјәвилији бүтүн вәсиләләриндә кәнч нәслә тәбиәт вә чәмијәт һаггында объектив, реал биликләр верилмәсини нәзәрдә тутур. Тәһсил дүнјәвилији бир нечә чәһәтдән тә'мин олунур: дөвләт тә'лим-тәрбијә мӯәссисәләри мәсчиддән ајрыдыр, дөвләт мәктәбләриндә дин тәдрис олунмур, вичдан азадлыгы тә'мин едилір, дөвләт тә'лим - тәрбијә мӯәссисәләриндә дини мәзһәбә кәрә һеч кәсә үстүнлүк верилмир, һәмин тәдрис мӯәссисәләриндә шакирдләрә елми дүнјәкөрүшү ашыланыр.

8. Тәһсилдә һүгүг бәрәбәрлији.

Башга сәһәләрдә олдуғу кими, тәһсил сәһәсиндә дә бүтүн халгларын нумәјәндәләри Азәрбајчанда бәрәбәр һүгүга маликдир; истәдикләри тәһсил оцағында вәтәндашларын охумаг һүгүгү вардыр; тәһсил сәһәсиндә бәрәбәр һүгүг мәктәб биналарынын тикилмәси илә, мӯәллим кадрлары һазыр-

ланмасы илә, ана дилиндә дәрсликләр вә дәрс вәсаитләринин тәртиби илә һәјәтә кечирилир.

Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Ганунунда тә'лим дили һаггында јазылыр ки, Азәрбајчан Республикасынын тәһсил мӯәссисәләриндә тә'лим дили Азәрбајчан дилидир. Чәмијәтин тәләбинә, вәтәндашларын вә тәһсил мӯәссисәси тә'сисчиләринин арзусуна мӯвафиг олараг мӯәјјән тә'лим-тәрбијә мӯәссисәси базасында, дөвләт стандартлары чәрчивәсиндә мӯтләг Азәрбајчан дили, Азәрбајчан тарихи, Азәрбајчан әдәбијәти вә Азәрбајчан чоғрафијасы да тәдрис олунмагла асајлы халгларын дилләриндә, һәмчинин харичи дилләрдә дә тәһсил апарыла биләр. Тәһсил дили сечмәк һүгүгү мӯвафиг гајдада синифләр, групплар ачылмасы вә онларын фәалијәти үчүн шәраит јарадылмасы јолу илә тә'мин едилір.

9. Тәһсилдә киши вә гадынларын һүгүг бәрәбәрлији.

Ичтимаи вә сијаси һәјәтын башга сәһәләриндә олдуғу кими, тәһсил сәһәсиндә дә кишиләр вә гадынлар бәрәбәр һүгүга маликдирләр. Ушаг бағчаларында, үмумтәһсил мәктәбләриндә, орта ихтисас мәктәбләриндә чинсинә кәрә шакирдләрә, тәләбәләрә фәрг гојулмур. Тәһсил сәһәсиндә киши вә гадынларын һүгүг бәрәбәрлији тә'мин олунур. Бүтүн тәдрис мӯәссисәләриндә оғланлар вә гызлар ејни әсасларла гәбул едилір; кишиләр дә, гадынлар да ејни тәдрис програмлары үзрә тәһсил алырлар, гызлар вә оғланлар бир синифдә, бир курсда охујурлар, онларын һамысы тәгаүдлә, јатағхана илә ејни әсасларла тә'мин олунурлар. Сон дөвр педагожи мәтбуатда гызларла оғланларын ајры тәһсил алмалары фикри ирәли сүрүлүр. Бу фикир чәмијәтимизин индики инкишаф мәрһәләсиндә гејри-чидди фикирдир. Гызларла оғланларын бир јердә тәһсил алмаларынын мүсбәт тәрәфләри чохдур вә буну унутмаг олмаз.

10. Тәһсилдә милли ән'әнәләрдән гидаланмасы.

Тә'лим-тәрбијә мӯәссисәләри үчүн тәһсил мәзмуну, јә'ни тәдрис планы, тәдрис програмлары вә дәрсликләр тәртиб едиләркән Азәрбајчан халгынын һәјәти, онун тарихи, мәдәнијәти, адәт вә ән'әнәләри өн планда чәкилир.

Бу принцип үмумбәшәри дәјәрләрин тәдрисиндә дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Һәмин дәјәрләрин тәдриси Азәрбајчан халг тәсәррүфаты илә, әтраф мүһитлә сых әлагәләндирилир. Ајры-ајры мөвзулар тәдрис едиләркән јери кәлдикчә Азәрбајчан халгынын һәјатындан, тарихиндән, адәт вә ән'әнәләриндән фактлар системинә дејил, халг һәјатынын күзкүсүнә чеврилир. Буна кәрә дә Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Ганунунда кәстәрилир ки, сојкөкүнә, халгымызын милли, әхлаги, һуманист, мә'нәви-мәдәни дәјәрләринә дәриндән јијәләнән, билијинә, әхлаги-мә'нәви кејфијјәтләринә, демократиклијинә кәрә јүксәк сәвијјәли вәтәндашлар јетишдирмәк башлыча вәзифә һесаб олунар.

11. Тәһсилин шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафына имкан вермәси.

Азәрбајчанда тәһсил бәшәри дәјәрләри дә үмумиләшмиш шәкилдә өзүндә чәмләшдирир. Бәшәријјәтин тарих боју әлдә етмиш олдуғу фәјдалы мә'нәви сәрвәтләр мүхтәлиф типли тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринин тәдрис планларында, тәдрис програмларында вә дәрсликләрдә системләшдирилир, кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафына шәраит јарадылыр. Тәһсил системинин башлыча вәзифәси дәрин вә һәртәрәфли билијә, бачарыға, практик һазырлыға, јүксәк мәдәнијјәтә, мәс'улијјәт һиссинә, мүтәрәгги дүнјакөрүшүнә малик олан вә ону даим инкишаф етдирмәјә чалышан шәхсијјәт формалашдырмағ, сојкөкүнә, Азәрбајчан халгынын азадлыг вә демократија ән'әнәләринә бағлы олан, халгынын милли, әхлаги, һуманист, мә'нәви вә мәдәни дәјәрләринә дәриндән јијәләнән, ону горујан вә даим инкишаф етдирән, аиләсини, вәтәнини, милләтини севән вә даим учалтмаға чалышан, үмумбәшәри дәјәрләрә јијәләнән, инсан һүгуғлары вә азадлығларына һөрмәт едән, мүстәгил вә јарадычы дүшүнән, билијинә, јүксәк әхлаги вә мә'нәви кејфијјәтләринә, демократиклијинә кәрә дүнјанын ән габагчыл өлкәләринин вәтәндашлары сәвијјәсиндә дура билән сағлам јурддашлар јетишдирмәк вә бунунла да Азәрбајчаны дүнјанын ән инкишаф етмиш демократик дөвләтләриндән биринә чевирмәјә гадир олан инсан тәрбијә етмәкдир.

Беләликлә, Азәрбајчан Республикасы тәһсил системинин әсас вәзифәси јени дөвләт гуручулуғуну реаллашдырмаға габил Инсан, Вәтәндаш, Шәхсијјәт тәрбијә едиб, формалашдырмагдан ибәрәтдир.

Тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринин фәалијјәтиндә варислик олдуғундан, ушаг бағчасындан тутмуш али мәктәбәдәк тәһсилин бүтүн вәсиләләриндә шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафына көмәк кәстәрилир.

12. Тәһсил системинин ачығлығы.

Мүхтәлиф истигамәтли дөвләт вә өзәл тәһсил гурумларынын инкишафы, онун фәалијјәтинин әлагәләндирилмәсиндә ашағыдан јухарыја демократик принципләрә истинадән идарә олунамасы тәһсил сијасәтинин тәркиб һиссәсидир. Азәрбајчанда дөвләт органлары илә јанашы, ајры-ајры шәхсләр, идарә вә тәшкилатлар тәһсил саһәсинин јениләшмәсинә көмәк кәстәрир, кәнч нәслин пешәјөнүмүнү, онун һәјата һазырланмасыны һимајә едир, ушағлара, шакирдләрә, тәләбәләрә аспирантлара мадди, малијјә вә дикәр саһәләрдә јардым едир. Дөвләт тәрәфиндән бу чүр тәшәббүсләр рәғбәтләндирилир.

13. Тәһсилин идарә олунамасында демократиклик.

Азәрбајчанда тәһсил системи ашағыдан јухарыја гәдәр демократик принцип әсасында идарә олуномаға башламышдыр. Бу принцип мүхтәлиф истигамәтләрдә һәјата кечирилир: дөвләт тә'лим-тәрбијә мүәссисәләриндә шакирд вә ја тәләбә өзүнүидарәләри јарадылыр, онлар өзләринә аид олан мәсәләләри музакирә едирләр. Тә'лим-тәрбијә мүәссисәләриндә тәдрис ишләри һәмин мүәссисәләрин шуралары тәрәфиндән идарә олунар. Шуранын тәркибинә мәктәбин рәһбәрләри, тәрбијәчиләрин, мүәллимләрин, валидејнләрин, ичтимаијјәтин нүмајәндәләри дахил олур.

Тәрбијә ишинин демократикләшдирилмәси мәктәбин јенидәнгурулмасында мүһүм бир истигамәтдир. Тәрбијә ишиндә демократик принципләрә әмәл олунамасы мүәллимин фәалијјәтини сон дәрәчә сәмәрәли вә мә'налы едир. Мүәллим өз әмәјиндән зөвг алыр, ушағлары өрөдөркән, өзү дә чох шеј өјрәнир.

¹ Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну. Бақы, "Өјрәтмән", 1992., с.6

Тә'лим-тәрбијә ишинин демократикләшдирилмәси бу чәмијјәтдә кедән демократик просесләрдән ирәли кәлмишдир. Демократија, «демос» вә «кратос» сөзләриндән әмәлә кәлиб, јә'ни «халг һакимијјәти» демәкдир. Бу о демәкдир ки, мәктәбдә һәр шеј шакирдләрин ихтијарына верилмәлидир. Һәр һансы бир аваданлыг, техники вәсаит ушаглар үчүн олмалы, онларын билик вә тәрбијәләринин инкишафына хидмәт етмәлидир. Мәктәбдә ушаглар өзләрини азад вә раһат һисс етмәлидирләр.

Мәктәбин демократикләшдирилмәси тә'лим-тәрбијә просесинин ән е'тибарлы механизми олуб, сон һәддә, чәмијјәтимизин демократикләшдирилмәсинә кәтириб чыхармалыдыр. Мәктәбин, о чүмләдән тәрбијә ишинин демократикләшдирилмәси һәр чүр инзибатчылығы, амирлији, бюрократијачылығы, идарәчилији рәдд едир. Демократикләшдирмә һәр һансы кичик дә олса педагожи просесдә өзүнү кәстәрмәлидир. Истәр мәктәб директорунун рәһбәрлијиндә, истәр тә'лим просесиндә, истәрсә дә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә ишләриндә демократија кениш һөкм сүрмәлидир.

Тә'лим-тәрбијә просесинин демократикләшдирилмәси инсан амилини, онун проблемләрини, еһтијачларыны өн плана чәкир. Демократикләшдирмә мәктәби дәвләт инзибатчылығындан чыхарыр.

Мәктәбин демократикләшдирилмәси мәктәб рәһбәрләри, тәрбијәчи мүәллимләр вә шакирдләр арасында һәгиги демократик мүнәсибәтләрин јарадылмасы демәкдир. Бу сон нәтичәдә конкрет сурәтдә јүксәк тә'лим-тәрбијә нәтичәләринин алынмасы, азад, демократик руһлу, фәал, мубариз шәхсијјәтләрин јетишдирилмәси демәкдир. Мәктәбдә елә шәраит јарадылмалыдыр ки, тәрбијәчиләр вә тәрбијә олуналар өз һүгүг вә имканларына, јурдумузда кедән демократик просесләрин дәнмәзлијинә инансынлар. Бунунла белә тәчрүбә вә мүшаһидәләрдән мә'лум олуб ки, бир чох коллективләрдә сүстлүк, бикәнәлик, лагејдлик һөкм сүрүр.

Демократик тә'лим-тәрбијә системинин әсас гајәси, принципи тәрбијә вә тәһсилин тәбиәтә мұвафиғлијидир, инсан психолокијасына ујғунлуғудур.

Тәрбијә ишинин демократикләшдирилмәсинин биринчи принципи мүәллимин ушаг тәбиәтинә е'тибар етмәси, она әсасланмасыдыр.

Демократик тәрбијә ишинин икинчи принципи әмәк олмалыдыр. Мүдрикләр демишдир: «Әли ишсиз, башы фикирсиз гојмағ олмаз», вә ја «Ушаглар кәндли кими ишләмәли, философ кими дүшүнмәлидирләр».

Демократик тәрбијә ишинин үчүнчү принципи педагожи просесин өзүнүтәһсил вә өзүнүтәрбијә хидмәт етмәсидир. Тә'лим, тәһсил ишинин нәтичәси елә битмәлидир ки, ушаглар тәдричән мүстәгил оларағ өз тәһсилләрини артырсынлар, кәнүллү шәкилдә билик газанмаға мејл кәстәрсинләр. һәмчинин өзүнүтәрбијә илә мәшғул олсунлар. Өз нөгсанларыны көрә билсинләр, өзүнә башгаларынын көзү илә бахсынлар. Бунун үчүн ушаглара һәлә еркән јашларындан азад шәкилдә сечмәји, мүстәгил дүшүнмәји, гәрар чыхармағы, өлчүб бичмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Демократик тәрбијә ишинин дөрдүнчү принципи тәрбијә ишинин фәрдиләшдирилмәси вә дифференциаллашдырылмасыдыр. Ушаг гәбул едилмиш тәрбијә системи үчүн дејил, тәрбијә системи һәр бир конкрет ушаг үчүн олмалыдыр.

Тәһсилини демократикләшдирилмәси мүәллимин педагожи просесә јарадычы мүнәсибәтдә олмасыдыр. Бу һабелә мүхтәлиф програм вә дәрсликләр, мүхтәлиф мәктәбләр, нәһәјәт мүәллимләрин, шакирдләрин биркә конструктив фәалијјәти демәкдир.

Тәһсилини демократикләшдирилмәсинин әсас өзәјини ашкарлыг тутур. Ашкарлыг шакирдләрин мәктәбин идарә едилмәсинә чәлб едилмәсини тәләб едир. Онларын мәктәбдә, чәмијјәтдә баш всрән һадисәләрдән тез бир заманда хәбәрдар олмаларыны, һәр шеји олдуғу кими өјрәнмәји реал һәјатымызы олдуғу кими дәрк етмәји тәләб едир.

Унутмаг олмаз ки, тәһсилин гуманитарлашдырылмасы вә демократикләшдирилмәси халгымызын милли хусусијјәтләри, милли адәт вә ән'әнәләри әсасында гурулмалыдыр. Халгын тарихи ирсинә һәр ан мүрачиәт етмәк, милли зәминә әсасланмаг бизим букүнкү тәһсил ишимизин әсасыны тәшкил етмәлидир.

14. Тәдрислә сијаси фәалијјәтин јолверилмәзлији.

Чохпартијалы, либерал чәмијјәт гуручулуғу просеси сијаси плүрализми тә'мин етмәји тәләб едир. Һәр бир вәтәндаш сијаси мөвгејини дәвләтин сијаси курсуна хәләл кәтирмәмәк шәрти илә мүәјјән етмәк һүгугуна маликдир. Амма бу, тәһсил-тәдрис просесинә мүдахиләјә әсас вермир. Тәһсил системи һәр чүр сијаси марагдан јүксәкдә дуран вә үстүн диггәт јетирилән стратежи саһә олмагла, сијаси битәрәфлик тәләб едир. Бу битәрәфлик исә ганунлара е'тинасызлыг кими баша дүшүл-мәмәли, әксинә јени дәвләт гуручулуғу просесиндә вәтәндаш мөвгејинин ифадәсинә чеврилмәлидир.

Азәрбајчан тәһсил системинин әһатә етдији тә'лим-тәрбијә мүәссисәләриндә һеч бир партијаја үстүnlүк верилмир. Бу мүәссисәләрин фәалијјәтинә сијаси партијаларын мүдахиләси јолверилмәздир. Һәмчинин һәмин мүәссисәләрдә тә'лим заманы тәдрис мөвзуларынын һесабына сијаси партијаларын вә ја ичтимаи тәшкилатларын идејаларыны тәблиғ етмәк гәбаһәтдир. Тәдрис програмларында нәзәрдә тутулмајан сијаси мәзмунлу мәсәләләр мәшғәләләрдән сонра мүзакирә олуна биләр.

Сон илләрин педагожи мәтбуатында мәктәб вә сијасәтин нисбәти мәсәләси, мүнәсибәти формасы һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләнмишдир. Бә'зи педагоглар мәктәбин там сијасәтсизләшдирилмәсини мүдафиә етмиш, бә'зиләри исә мәктәбин сијаси һадисәләрин мәркәзиндә олмасыны арзуламышдыр. Бу фикирләрин һансы мүасир һәјатымыз, дөврүмүз үчүн реалдыр. Мәктәб сијасәтдән узаг ола биләрми? Бу үмумијјәтлә лазымдырмы? Бизим фикримизчә, та гәдимдән индијә кими мәктәб сијаси һадисәләрлә бир јердә нәфәс алыб. Ону сијаси һадисәләрдән узаглашдырмаг мүмкүн дејил, һәтта

зәрәрлидир. Букүнкү мәктәбли сабаһын гуручусу, дипломаты, нәһајәт идарә едәнидир. Бу о демәк дејилдир ки, дәвләт инзи-бати бюрократик гәјдада мәктәбин ишинә гарышмалы, онун фәалијјәтини истигамәтләндирмәлидир. Дәвләтин һәр заман мәктәбин ишинә гарышмасы јолверилмә ... Дәвләт чәмијјәт үчүн мәгбул сајылан нормалары мә ... тәб етмәлидир, анчаг бу демократик шә Назирлијинин васитәсилә һәјата кечирилмәли јашамасы чәмијјәтдән, чәмијјәтин нечәлији асылыдыр.

НƏТИЧƏ

Азәрбајчан чоҳдан уғрунда мүбаризə апардығы вə заман-заман шəһидлэр вердији милли мүстəгиллијини əлдə стмиш вə ону мөһкəмлəндирмək, дəнмəз тарихи реаллыға чевирмək үчүн јени милли, мүстəгил вə демократик дөвлəт гуручулуғу мэрһəлəсинə дахил олмушдур.

Илк вахтдан бу тарихи мэрһəлəнин чоҳсајлы мүһүм вəзифələриндэн бири јени дөвлəт гуручулуғунун дөвлəт-һүгути əсасларьны мөһкəмлəндирмək иди. Мəһз бу милли-тарихи зəрурəтин нəтичəси олараг гəбул едилэн Азәрбајчан Республикасы Конститусијасы илк милли Конститусија олмагла халгымызын тарихиндə мүһүм һадисəдир. Инди јени дөвлəт гуручулуғу просеси өзүнүн əсас сијаси-һүгути база əдəбијатына малик олмагла, чəмијəтин бүтүн истигамəтлəрдə милли өзкүнлүјə истинадэн јенидэн формалашдырылмасы имканыны əлдə стмишдир.

80-чи иллəрин сонунда социализм системинин дағылмасы, ССРИ-нин сүгуту илə баша чатды. Нəһажəт ки, Азәрбајчан мүстəгиллијинə говушду. Мүстəгиллијин исə илк атрибутларьндан бири онун өз Конститусијасынын олмасыдыр. Азәрбајчанда бу ағыр просесдэн кечэрək əввəлчə, Мүстəгиллик һаггында бəјəннамə, аз сонра исə Мүстəгиллик һаггында Конститусија акты гəбул едилди. 90-чы иллəрин əввəллəриндə республикамызда баш верən һадисəlэр бир мүддəт Конститусијамызын гəбул едилмəсинə имкан верди. Һакимијəт уғрунда чəкишмəlэр, мүстəгил дөвлəт гуручулуғунун бəһранлар мэрһəлəsi кими јадда галды.

Һ.Əлијев чəнабларынын јенидэн бəјүк сијасəтə гајыдышы, президент сечилмəји дөвлəтий бəһранлар дөврүндэн тəшəккүл мэрһəлəсинə дахил олмасына шəраит јаратды. Мүстəгиллик курсунун дəнмəз һəјата кечирилмəсинин əмəли

нəтичəси кими демократик əсасда президент сечкилəri кечирилди. Милли мəчлисə сечкилэр кечирилди, нəһажəт Азәрбајчан Республикасынын илк Конститусијасы гəбул едилди.

Бу конститусија бəшэр тарихинин онилликлəрлə, јүзилликлəрлə сынагдан кечмиш, бəјнəлхалг нормаја чеврилмиш дəјэрлэр-инсан һүгуғлары, милли суверенлик вə демократија принциплəринə əсасланмышдыр.

Конститусијада һəм вəтəндашларьн дөвлəт, һəм дə дөвлəтин вəтəндашлар гаршысында мəс'улијəти вəзифələрини əкс стдирən јени мұнасибəтлэр системи јарыдылмасыны нəзəрдə тутур.

Конститусијанын мүһүм чəһəтлəриндэн бири дə үмум-азәрбајчан вəтəндашлығы идејасынын өн плана чəкил-мəсидир.

Азәрбајчан Республикасынын илк милли Конститусијасынын гəбулу тарихи-социал шəраитин, Азәрбајчанын мүстəгиллик газанмасынын тəчəссүмүдүр.

Конститусијада вəтəндашларьн һүгуғлары вə вəзифələri ајдын вə конкрет шəрһ едилмишдир. Биз елми-тəдгигат ишимиздə даһа чоҳ вəтəндашларьн, о чүмлəдэн мəктəб-лилəрин тəһсил һүгуғлары үзəриндə дајанмыш, һəмин һүгуғларын нəдэн ибарəт олдуғуну ачыгламыш, Конститусијанын əсасында тəһсил принциплəрини мүəјјəнлəшдирмиш вə онун тəснифатыны вермишик.

Китабда Азәрбајчан тəһсилинин проблемлəri Конститусијанын 42-чи маддəсинə мұвафиг олараг шəрһ едилмишдир. Чүнки бу маддə тəһсил сијасəтинин əсасыны, лəјтмотивини тəшкил едир.

- * *Һər бир вəтəндашың тəһсил алмаг һүгуғу вардыр.*
  - * *Дөвлəт пулсуз ичбари үмүми орта тəһсил алмаг һүгуғуну тə'мин едир.*
  - * *Тəһсил системинə дөвлəт тəрəфиндэн нəзарəт едилир.*
  - * *Мадди вəзијəтиндэн асылы олмајараг исте'дадли шəхслəрин тəһсили давам етдирмəсинə дөвлəт зəманəт верир.*
- Дөвлəт минимум тəһсил стандартларыны мүəјјəн едир.

Республикада төһсил системинин дајағы Азербайжан Республикасынын Конституциясы, дөвләтин төһсил сийасәти, Азербайжан Республикасынын Төһсил Ганунудур.

Китабда һәммин сәнәдләре әсаһланараг төһсилиһ өзәл вә дөвләт формаларынын милли вә бәшәри дөјәрләрини өзүндә бирләшдирән демократик әсаһлары ашағыдакы кими шәрһ едилмишдир.

1. Төһсил дөвләтин стратеги-идеоложи һәдәфләринә хидмәт едән вә буна көрә дө үстүн инкишаф етдирилән сийаси саһәдир.

2. Дөвләт төһлим-тәрбијә мүәссисәләриндә төһсилиһ дөвләт һесабына апарылмасы.

3. һәр бир вәтәндаш үчүн төһсилиһ мүјәссәрлији.

4. Төһсилиһ һуманист характери.

5. Төһсилиһ һуманитарлашдырылмасы.

1. Төһсил системиндә ваһидлик вә варислик.

2. Төһсилдә халгларын һүгүг бәрабәрлији.

3. Дөвләт төһлим-тәрбијә мүәссисәләриндә төһсилиһ дүнјәвилији.

4. Төһсилдә киши вә гадынларын һүгүг бәрабәрлији.

5. Төһсилиһ милли ән'әнәләрдән гидаланмасы.

6. Шәхсийәтин һәртәрәфли инкишафына төһсилиһ имкан вермәси.

7. Төһсил системинин ачыглығы.

8. Төһсилиһ идарә олуһмасында демократиклик.

Әсәрдә һәм дә үмүмтөһсил фәнләринин тәдрисиндә Конституциянын өјрәдилмәсинин имканлары да ачыгланыр, конкрет тәклифләр верилир.

Үмүмтөһсил орта мәктәбләриндә мүәллимләр һәм төһлим просесиндә, һәм дә синифдәнхарич тәдбир заманы Конституциянын өјрәдилмәсинә чалышмалыдырлар. Чалышмаг лазымдыр ки, мәктәблиләр һәлә парта архасында икән дөвләтин мүстәгиллији, суверенлији анлајышлары илә таныш олсун, онун маһийәтини дәрк етсин, өз һүгүг вә вәзифәләрини баша дүшсүн.

Ичтимаи фикрин мүхтәлиф саһәләри кими, тәдрис-тәрбијә мүәссисәләри гаршысында Конституциянын сийаси, һүгүги, тарихи, милли әһәмијјәтинин өјрәдилмәси, јә'ни онун тәдрис

вә төблиғи зәрурәти гаршыда дурур. Јени милли, мүстәгил вә демократик дөвләт гуручулуғу просесиндә иштирак едәчәк индики мәктәблиләр Конституциядан ирәли кәлән вәзифәләри билмәли вә она риајәт етмәлидирләр.

* *Орта үмүмтөһсил мәктәбләринин шакирдләри Азербайжан Республикасынын Конституциясынын мәзмунуну мәнимсәмәли, һүгүг мәдәнијјәтләрини артырмалы, онлара ганунларын алилијини вә она һөрмәт һисси ашылаамалыдыр;*

* *Тарихин һәғиғи јарадычылары, мадди вә мә'нәви сәрвәтләрин истәһсалчылары вә һакимијјәтин мәнбәји олан халгын, дөвләтин вә чәмијјәтин инкишафындакы ролу ачылмалы, белә ки, Азербайжан халгынын өз мүгәддәрәтиһи вә идарәетмә формасыһи сәрбәст вә мүстәгил һәлл етмә һүгүгуна малик олмасы мәктәблиләрә мәнимсәдилмәлидир.*

Әсас Ганун өјрәдиләркән шакирдләр билмәлидирләр ки, Азербайжан халгы чохәсрлик дөвләтчилиһ ән'әнәләринә садиг галараг Азербайжан дөвләтчилијини даһа да тәкмилләшдирмишдир. Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки, Азербайжан демократик дөвләтдир. Јә'ни дөвләт халгын ирадәсинин ифадәчисидир. һүгүги дөвләтә доғру инкишаф јолу сечилмишдир. Азербайжан унитар республикадыр, јә'ни бурада дөвләт јалһыз инзибати-әрази ваһидләринә ајрылыр вә бүтүн өлкә үчүн үмуми, ваһид вә али дөвләт һакимијјәти даһа кениш вә әһәмијјәтлидир.

Һәммин бөлмәдә Азербайжан вәтәндашларыһын бәрабәрлик һүгүгу инсан вә вәтәндашлығы һүгүгларыһын вә азадлығыларыһын мүдафиәси, јашамаг һүгүгу, әмәк һүгүгу, тә'тил вә истираһәт һүгүгу, социал тә'минат һүгүгу, сағлам әтраф мүһитдә јашамаг һүгүгу, сағламлығыһи горунмасы һүгүгу вә мәнзил һүгүгу мәсәләләри изаһ едилмәлидир.

Азербайжан Республикасынын Конституциясы илә Азербайжан вәтәндашларына верилән азадлығыларын шәхсийәтин интеллектуал инкишафында ролу ачыгланмалыдыр. Шакирдләрә вичдан, фикир, сөз, сәрбәст топлашмаг, мә'лумат вә јарадычылығы азадлығыларыһын верилмәсинин социал-сийаси маһийәти вә әһәмијјәти изаһ олуһмалыдыр:

- * курсун тәдрисиндә вәтәндашларә верилән һуғуғларын сижәси әһәмијјәти ајры-ајрылығда ачығланмалыдыр. Бунлардан-вәтәндашлығ һуғуғу вә она тә'минаты, чәмијјәтин вә дөвләтин һәјатында иштирак етмәк, сечки һуғуғу, азад саһибкарлығ һуғуғу, һуғуғи јардым алмағ һуғуғу доғғузунчу синиф шакирдләринин баша дүшәчәји тәрздә изаһ едилмәлидир;
- * курсун тәрбијәви характерли мөвзуларындан бири дә Әсас Ганунла вәтәндашларә верилән вәзифәләрдир. Бу вәзифәләр сырәсына Вәтәнә сәдағәт, дөвләт рәмзләринә һөрмәт, Вәтәни мүдафиә, тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин, әтраф мүһиттин горунмасы вә с.
- * курсун тәдрисиндә ганунверичилик һакимијјәти бөлмәси шакирдләрдә һуғуғи вә сижәси мәдәнијјәти формалашдырмағ бахымындан хусуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу бөлмәдә шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, Азәрбајчан Республикасында ганунверичилик һакимијјәтини Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисиз һәјата кечирир. Даһа сонра шакирдләр Милли Мәчлисиз сај тәркиби, депутат сечкиләринин әсәсләри, Милли Мәчлисиз чағырылмасы гајдалары вә онун сәләһијјәтләри, еләчә дә Милли Мәчлисиз депутатлығына намизәдләрә ауд тәләбләр вә онларын депутат сечкиләринин нәтичәләринин јохлаһылмасы мәсәләләри илә таньши олулар. Бундан әләвә шакирдләрин Милли Мәчлисиз диқәр фәалијјәт саһәләри илә таньши олмағлары онларда ганунверичилик һакимијјәти һағғында мүәјјән тәсәввур вә аңлаһышлары формалашдырачағдыр.
- * Азәрбајчан Республикасы Конституциясында ичра һакимијјәти бөлмәсиндә шакирдләр президентлијә намизәдлијә ауд тәләбләрлә, президент сечкиләринин әсәсләри, сечкиләрин јекунлашдырылмасы мәсәләләри илә, даһа сонра президентә верилән һуғуғлар, вәзифә вә сәләһијјәтләрлә таньши олулар.
- * курсда ичра һакимијјәти бөлмәси кениш олдығу үчүн Азәрбајчан Республикасынын Назирләр Кабинетинин статусу илә бу мөвзунун изаһы дағам етдирилмәлидир. Бу мәғсәдлә мәктәблиләрә Азәрбајчан Республикасы Назирләр

Кабинетинин сәләһијјәтләри һағғындакы мәсәләләр барадә мә'лумат верилер.

- * курсда чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән бөлмәләрдән бири дә мәһкәмә һакимијјәтидир. Һәмиз бөлмәнин өјрәнилмәсинин башилыча јекунларындан бири ону ајдынлашдырмағдан ибарәт олмағдыр. Ајдынлашдырылмалыдыр ки, Азәрбајчан Республикасында мәһкәмә һакимијјәти әдаләт мәһкәмәси јолу илә јалһыз мәһкәмәләр тәрәфиндән һәјата кечирилер. Шакирдләрә һакимләрин һуғуғлары вә вәзифәләри изаһ едилмәли, һәмиз мәһкәмәләрин функция вә сәләһијјәтләри һағғында әтрафлы мә'лумат верилмәлидир. Сонра Азәрбајчан Республикасынын Баш Прокурорлуғунун гурудушу, фәалијјәти, сәләһијјәт мәсәләләри изаһ едилмәлидир. Бу бөлмәнин, еләчә дә курсун диқәр мөвзу вә бөлмәләринин өјрәнилмәси просесиндә шакирдләри һәр васитә илә дөвләт органларынын вә ичтимаи тәшкилатларын ганунгорума фәалијјәтиндә онлара мәктәблиләр үчүн мүмкүн олан формаларда фәал көмәк кәстәрмәләринин нә дәрәчәдә вачиб олмағы изаһ едилмәлидир;
- * һәр бир вәтәндаш диқәр вәтәндашларын ганунла горунан мәнәфәләринә һөрмәт етмәси, чәмијјәтә ауд һәрәкәтләрә гаршы барышмағ олмағы, ичтимаи гајданы горумаға һәр васитә илә көмәк кәстәрмәси Азәрбајчан Республикасынын Конституциясында тәсбит едилмәси ганунгорума фәалијјәти тәшкилинин ганунверичилик әсәси олмағы һәмизин шакирдләрә онларын дәрк едә биләчәји сәвијјәдә изаһ едилмәлидир.
- * курсда јерли өзунударәетмә - бәләдијјәләр, онларын тәшкили, сәләһијјәтләри, бәләдијјәләрин мүстәғиллијинин тә'минаты мәсәләләринин кенишликлә верилмәси чәмијјәтимизин идарәчилијиндә јерли идарәетмәнин өзүнәмәхсус хусусијјәтләри илә шакирдләри таньши етмәкдә бөјүк рол ојнамалыдыр;
- * курсун материалларында ганунверичилик системи фәслинин өјрәнилмәсиндә шакирдләр Азәрбајчан Республикасынын Конституциясынын ән јүксәк гуввәјә малик олмағы, ганун-

веричилик системинә дахил олан дикәр норматив һугуги актларла таныш олурлар.

Демәли, Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасыны шакирдләрә әјрәтмәк мөгсәдилә комплекс тәдбирләр планы ишләниб һазырлашмалы, һәм тәлим просесиндән, һәм синифдәнхарич тәдбирләрдән сәмәрәли истифадә олунмалыдыр. Мөгсәд әјрәтмәк вә тәрбијә етмәк олмалыдыр. Конститусијанын тәрбијәви вә тәблиғи истигамәти өн плана чәкилмәли, шакирд шәхсијәтинин формалашмасында јери мөјјәнләшдирилмәлидир.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУСИЈАСЫНДАН ИГТИБАСЛАР

Маддә 7. Азәрбајчан дәвләти

I. Азәрбајчан дәвләти демократик, һугуги, дүнјәви, унитар республикадыр.

II. Азәрбајчан Республикасында дәвләт һакимијјәти дахили мәсәләләрдә јалныз һугугла, харичи мәсәләләрдә исә јалныз Азәрбајчан Республикасынын тәрәфдар чыхдығы бејнәлхалт мугавиләләрдән ирәли кәлән мүддәаларла мөһдудлашыр.

III. Азәрбајчан Республикасында дәвләт һакимијјәти һакимијјәтләрин бөлүнмәси принципи әсасында тәшкил едилир;

-ганунверичилик һакимијјәтинин Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси һәјата кечирир;

-ичра һакимијјәти Азәрбајчан Республикасынын Президентинә мәнсубдур;

-мәһкәмә һакимијјәтини Азәрбајчан Республикасынын мәһкәмәләри һәјата кечирир.

IV. Бу Конститусијанын мүддәаларына әсасән ганунверичилик, ичра вә мәһкәмә һакимијјәтләри гаршылыгы фәалијјәт кестәрир вә өз сәләһијјәтләри чәрчивәсиндә мүстәгилдирләр.

Маддә 8. Азәрбајчан дәвләтинин башчысы

I. Азәрбајчан дәвләтинин башчысы Азәрбајчан Республикасынын Президентидир. О, өлкәнин дахилиндә вә харичи мүнәсибәтләрдә Азәрбајчан дәвләтини тәмсил едир.

II. Азәрбајчан Республикасынын Президенти Азәрбајчан халгынын ваһидлијини тәчәссүм етдирир вә Азәрбајчан дәвләтчилијинин варислијини тәмин едир.

III. Азербайжан Республикасынын Президенти Азербайжан дәвләтинин мүстәгиллијинин, әрази бүтөлүјүнүн вә Азербайжан Республикасынын тәрәфдар чыхдыгы бејнәлхалт мүгавиләләрә риајәт олунамасынын тә'минатчысыдыр.

IV. Азербайжан Республикасынын Президенти мөхкәмә һакимијјәтинин мүстәгиллијинин тә'минатчысыдыр.

Маддә 14. Тәбии еһтијатлар

Тәбии еһтијатлар һәр һансы физики вә ја һүгути шөхсләрин һүгугларына вә мөнафеләринә хәләл кәтирмөдөн Азербайжан Республикасына мәнсубдур.

Маддә 15. Игтисади инкишаф вә дәвләт

I. Азербайжан Республикасында игтисадијјатын инкишафы мүхтәлиф мүлкијјәт нөвләринә әсасланараг халгын рифаһынын жүксәлдилмәсинә хидмәт едир.

II. Азербайжан дәвләти базар мүнәсибәтләри әсасында игтисадијјатын инкишафына шәраит јарадыр, азад саһибкарлыға тә'минат верир, игтисади мүнәсибәтләрдә инһисарчылыға вә һагсыз рәгабәтә јол вермир.

Маддә 16. Сосиал инкишаф вә дәвләт

I. Азербайжан дәвләти халгын вә һәр бир вәтәндашын рифаһынын жүксәлдилмәси, онун сосиал мүдафиәси вә ләјитли һәјат сәвијјәси гајғысына галыр.

II. Азербайжан дәвләти мәдәнијјәтин, тәһсилин, сәһијјәнин, елми, инчәсәнәтин инкишафына јардым кәстәрир, өлкөнин тәбиәтини, халгын тарихи, мадди вә мә'нәви ирсини горујур.

Маддә 17. Аилә вә дәвләт

I. Чәмијјәтин әсас өзәји кими аилә дәвләтин хүсуси һимајәсиндәдир.

II. Ушагларын гајғысына галмаг вә онлары тәрбијә етмәк валидејнләрин борчудур. Бу борчун јеринә јетирилмәсинә дәвләт нәзарәт едир.

Маддә 18. Дин вә дәвләт

I. Азербайжан Республикасында дин дәвләтдөн ајрыдыр. Бүтүн дини е'тигадлар ганун гаршысында бәрабәрдир.

II. Инсан ләјагәтини алчалдан вә ја инсанпәрвәрлик принципләринә зидд олан динләрин јајылмасы вә тәблиғи гадағандыр.

III. Дәвләт тәһсил системи дүнјәви характер дашыјыр.

Маддә 21. Дәвләт дили

I. Азербайжан Республикасынын дәвләт дили Азербайжан дилидир. Азербайжан Республикасы Азербайжан дилинин инкишафыны тә'мин едир.

II. Азербайжан Республикасы әһалинин данышдыгы башга дилләрин сәрбәст ишләдилмәсини вә инкишафыны тә'мин едир.

Маддә 22. Пајтахт

Азербайжан Республикасынын пајтахты Бақы шәһәридир.

Маддә 23. Азербайжан дәвләтинин рәмзләри

I. Азербайжан Республикасынын дәвләт рәмзләри Азербайжан Республикасынын Дәвләт бајрағы, Азербайжан Республикасынын Дәвләт кәрби вә Азербайжан Республикасынын Дәвләт һимнидир.

II. Азербайжан Республикасынын Дәвләт бајрағы бәрабәр еңли үч үфүги золагдан ибарәтдир. Лухары золаг мави, орта золаг гырмызы, ашағы золаг јашыл рәнкдәдир вә гырмызы золагын ортасында бајрағын һәр ики үзүндә ағ рәнкли ајпара илә сәккизкушәли улдуз тәсвир едилмишдир. Бајрағын енинин узунлуғуна нисбәти 1: 2-дир.

III. Азербайжан Республикасы Дәвләт бајрағынын вә Азербайжан Республикасынын Дәвләт кәрбинин тәсвири, Азербайжан Республикасы Дәвләт һимнинин мусигиси вә мәтни Конститусија гануну илә мүәјјән едилир.

Маддә 24. Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлыгларынын әсас принципи

I. Һәр кәсин доғулдуғу андан тохунулмаз, позулмаз вә ајрылмаз һүгуглары вә азадлыглары вардыр.

II. Һүгүгләр вә азадлыглар һәр кәсин чәмијјәт вә башга шәхсләр гаршысында мәс'улијјәтини вә вәзифәләрини дә әһәтә сдир.

Маддә 25. Бәрәбәрлик һүгүгу

I. Һамы ганун вә мәһкәмә гаршысында бәрәбәрдир.

II. Киши илә гадынын ејни һүгүглары вә азадлыглары вардыр.

III. Дөвләт иргиндән, миллијјәтиндән, дининдән, дилиндән, чинсиндән, мәншәјиндән, әмлак вәзијјәтиндән, гуллуғ мөвгәјиндән, әгидәсиндән, сијаси партијалара, һәмкарлар иттифагларына вә диһәр ичтимаи бирликләрә мәнсубијјәтиндән асылы олмајарағ һәр кәсин һүгүг вә азадлыгларынын бәрәбәрлијинә тә'минат верир. Инсан вә вәтәндаш һүгүгларыны вә азадлыгларыны ирги, милли, дини, дил, чинси, мәншәји, әгидә, сијаси вә социал мәнсубијјәтә керә мәһдудлашдырмағ гадағандыр.

Маддә 26. Инсан вә вәтәндаш һүгүгларынын вә азадлыгларынын мүдафиәси

I. Һәр кәсин ганунла гадаған олунмајан үсул вә васитәләрлә өз һүгүгларыны вә азадлыгларыны мүдафиә етмәк һүгүгу вардыр.

II. Дөвләт һәр кәсин һүгүгларынын вә азадлыгларынын мүдафиәсинә тә'минат верир.

Маддә 28. Азадлыг һүгүгу

I. Һәр кәсин азадлыг һүгүгу вардыр.

II. Азадлыг һүгүгу јалныз ганунла нәзәрдә тутулмуш гәјдада тутулма, һәбсәалма вә ја азадлыгдан мәһрумәтмә јолу илә мәһдудлашдырыла биләр.

III. Гануни сурәтдә Азәрбајчан Республикасынын әразисиндә олан һәр кәс сәрбәст һәрәкәт едә биләр, өзүнә јашајыш јери сечә биләр вә Азәрбајчан Республикасынын әразисиндән кәнара кедә биләр.

IV. Азәрбајчан Республикасы вәтәндашынын һәр заман манәсиз өз өлкәсинә гәјытмағ һүгүгу вардыр.

Маддә 29. Мүлкијјәт һүгүгу

I. Һәр кәсин мүлкијјәт һүгүгу вардыр.

II. Мүлкијјәтин һеч бир нөвүнә үстүнлүк верилмир. Мүлкијјәт һүгүгу, о чүмләдән хүсуси мүлкијјәт һүгүгу ганунла горунур.

III. Һәр кәсин мүлкијјәтиндә дашынар вә дашырмаз әмлак ола биләр. Мүлкијјәт һүгүгу мүлкијјәтчинин тәкбашына вә ја башгалары илә бирликдә әмлака саһиб олмағ, әмлақдан истифадә етмәк вә онун барәсиндә сәрәнчам вермәк һүгүгларындан ибарәтдир.

IV. Һеч кәс мәһкәмәнин гәрары олмадан мүлкијјәтиндән мәһрум едилә билмәз. Әмлақын там мүсадирасинә јол верилмир. Дөвләт еһтијачлары вә ја ичтимаи еһтијачлар үчүн мүлкијјәтин өзкәнинкиләшдирилмәсинә јалныз габағчадан онун дәјәрини әдаләтли едәмәк шәрти илә јол верилә биләр.

V. Дөвләт вәрәсәлик һүгүгуна тә'минат верир.

Маддә 30. Әгли мүлкијјәт һүгүгу

I. Һәр кәсин әгли мүлкијјәт һүгүг вардыр.

II. Мүәллифик һүгүгу, ихтирачылығ һүгүгу вә әгли мүлкијјәт һүгүгунун башга нөвләри ганунла горунур.

Маддә 31. Тәһлүкәсиз јашамағ һүгүгу

I. Һәр кәсин тәһлүкәсиз јашамағ һүгүгу вардыр.

II. Ганунда нәзәрдә тутулмуш һаллар истисна олмагла шәхсин һәјатына, физики вә мәнәви сағламлыгына, мүлкијјәтинә, мәнзилине гәсд етмәк, она гаршы зор ишләтмәк гадағандыр.

Маддә 35. Әмәк һүгүгу

I. Әмәк фәрди вә ичтимаи рифаһын әсасыдыр.

II. Һәр кәсин әмәјә олан габиліјјәти әсасында сәрбәст сурәтдә өзүнә фәалијјәт нөвү, пешә, мәшғулијјәт вә иш јери сечмәк һүгүгу вардыр.

III. Һеч кәс зорла ишләдилә билмәз.

I. Әмәк мүгавиләләри сәрбәст бағланылыр. Һеч кәс әмәк мүгавиләси бағламаға мәчбур едилә билмәз.

V. Мәһкәмә гәрары әсасында шәртләри вә мүддәтләри ганунла нәзәрдә тутулан мәчбури әмәжә чәлб әтмәк, һәрби хидмәт заманы сәләһијјәтли шәхсләрин әмрләринин јеринә јетирилмәси илә әлагәдар ишләтмәк, фөвгәл'адә вәзијјәт вә һәрби вәзијјәт заманы вәтәндашлара тәләб олуна ишләри кәрдүрмәк һалларына јол верилир.

VI. Һәр кәсин тәһлүкәсиз вә сағлам шәраитдә ишләмәк, һеч бир ајры-сечкилик гојулмадан өз ишинә кәрә дөвләтин мүәјјәнләшдирдији минимум әмәк һаггы мигдарындан аз олмајан һагг алмаг һүгугу вардыр.

VII. Ишсизләрин дөвләтдән социал мүавинәт алмаг һүгугу вардыр.

I. Дөвләт ишсизлијин арадан галдырылмасы үчүн бүтүн имканлардан истифадә едир.

Маддә 38. Социал тә'минат һүгугу

I. Һәр кәсин социал тә'минат һүгугу вардыр.

II. Јардыма мөһтач оланлара көмәк әтмәк илк нөвбәдә онларын аилә үзвләринин борчудур.

III. Һәр кәс ганунла мүәјјән едилмиш јаш һәддинә чатдыгда, хәстәлијинә, әлиллијинә, аилә башчысыны итирдијинә, ишсизлијә кәрә вә ганунла нәзәрдә тутулмуш дикәр һалларда социал тә'минат һүгугуна маликдир.

IV. Тәгаүдләрин вә социал мүавинәтләрин минимум мәбләғи ганунла мүәјјән едилир.

V. Дөвләт хејријјәчилик фәалијјәтинин, көнүллү социал-сығортанын вә социал тә'минатын башга нөвләринин инкишафы үчүн имканлар јарадыр.

Маддә 39. Сағлам әтраф мүһитдә јашамаг һүгугу

I. Һәр кәсин сағлам әтраф мүһитдә јашамаг һүгугу вардыр.

II. Һәр кәсин әтраф мүһитин әсл вәзијјәти һаггында мә'лумат топламаг вә еколожи һүгугпозма илә әлагәдар онун сағламлығына вә әмлақына вурулмуш зәрәрин әвәзини алмаг һүгугу вардыр.

Маддә 40. Мәдәнијјәт һүгугу

I. Һәр кәсин мәдәни һәјатда иштирак әтмәк, мәдәнијјәт тә'сисатларындан вә мәдәни сәрвәтләриндән истифадә әтмәк һүгугу вардыр.

II. Һәр кәс тарихи, мәдәни вә мә'нәви ирсә һөрмәтлә јанашмалы, она гајғы кәстәрмәли, тарих вә мәдәнијјәт абидәләрини горумалыдыр.

Маддә 41. Сағламлығын горунмасы һүгугу

I. Һәр кәсин сағламлығыны горумаг вә тибби јардым алмаг һүгугу вардыр.

II. Дөвләт мүхтәлиф мүлкијјәт нөвләри әсасында фәалијјәт кәстәрән сәһијјәнин бүтүн нөвләринин инкишафы үчүн зәрури тәдбирләр кәрүр, санитария-эпидемиоложија саламатлығына тә'минат верир, тибби сығортанын мүхтәлиф нөвләри үчүн имканлар јарадыр.

III. Инсанларын һәјаты вә сағламлығы үчүн тәһлүкә төрәдән фактлары вә һаллары кизләдән вәзифәли шәхсләр ганун әсасында мәс'улијјәтә чәлб едилирләр.

Маддә 42. Тәһсил һүгугу

I. Һәр бир вәтәндашын тәһсил алмаг һүгугу вардыр.

II. Дөвләт пулсуз ичбари үмуми орта тәһсил алмаг һүгугуну тә'мин едир.

III. Тәһсил системинә дөвләт тәрәфиндән нәзарәт едилир.

IV. Мадди вәзијјәтиндән асылы олмајараг исте'дадлы шәхсләрин тәһсили давам етдирмәсинә дөвләт зәманәт верир.

V. Дөвләт минимум тәһсил стандартларыны мүәјјән едир.

Маддә 45. Ана дилиндән истифадә һүгугу

I. Һәр кәсин ана дилиндән истифадә әтмәк һүгугу вардыр. Һәр кәсин истәдији дилдә тәрбијә вә тәһсил алмаг, јарадычылыгла мәшғул олмаг һүгугу вардыр.

II. Һеч кәс ана дилиндән истифадә һүгугундан мәһрум едилә билмәз.

Маддә 47. Фикир вә сөз азадлыгы

I. Һәр кәсин фикир вә сөз азадлыгы вардыр.

II. Һеч кәс фикир вә әгидәсини ачыгламаға вә ја фикир вә әгидәсиндән дәнмәјә мәчбур едилә билмәз.

III. Ирги, милли, дини, социал әдавәт вә дүшмәнчилик ојадан тәшвиғата вә тәблиғата јол верилмир.

Маддә 48. Вичдан азадлыгы

I. Һәр кәсин вичдан азадлыгы вардыр.

II. Һәр кәсин динә мүнәсибәтини мүстәгил мүәјјәнләшдирмәк, һәр һансы динә тәкбашына вә ја башгалары илә бирликдә е'тигад етмәк, јахуд һеч бир динә е'тигад етмәк, динә мүнәсибәти илә бағлы әгидәсини ифадә етмәк вә јамағ һүгугу вардыр.

III. Дини мәрәсимләрин јеринә јетирилмәси, ичтимаи гајданы позмурса вә ја ичтимаи әхлаға зидд дејилдирсә, сәрбәстдир.

IV. Дини е'тигад вә әгидә һүгуг позунтусуна бәраәт газандырмыр.

Маддә 50. Мә'лумат азадлыгы

I. Һәр кәсин истәдији мә'луматы гануни јолла ахтармағ, әлдә етмәк, өтүрмәк, һазырламағ вә јамағ азадлыгы вардыр.

II. Күтләви информәсијанын азадлыгына тә'минат верилир. Күтләви информәсија васитәләриндә, о чүмләдән мөтбуатда дәвләт сензурасы гадағандыр.

Маддә 51. Јарадычылығ азадлыгы

I. Һәр кәсин јарадычылығ азадлыгы вардыр.

II. Дәвләт әдәби-бәдии, елми-техники вә башга јарадычылығ нөвләринин азад һәјата кечирилмәсинә тә'минат верир.

Маддә 52. Вәтәндашлығ һүгугу

Азәрбајчан дәвләтинә мәнсуб олан, онунла сијаси вә һүгуги бағлылығы, һабелә гаршылығлы һүгуг вә вәзифәләри олан шәхс Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашыдыр. Азәрбајчан Республикасынын әразисиндә вә Азәрбајчан

Республикасынын вәтәндашларындан доғулмуш шәхс Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашыдыр. Валидејнләриндән бири Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашы олан шәхс Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашыдыр.

Маддә 53. Вәтәндашлығ һүгугунун тә'минаты

I. Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашы һеч бир һалда Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашлығындан мәһрум едилә билмәз.

II. Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашы һеч бир һалда Азәрбајчан Республикасындан говула вә ја харичи дәвләтә верилә билмәз.

III. Азәрбајчан Республикасы онун әразисиндән кәнарда мүвәггәти вә ја даими јашајан Азәрбајчан Республикасы вәтәндашларынын һүгуги мүдафиәсинә тә'минат верир вә онлара һамилик едир.

Маддә 54. Чәмијјәтин вә дәвләтин сијаси һәјатында иштирак һүгугу

I. Азәрбајчан Республикасынын вәтәндашларынын чәмијјәтин вә дәвләтин сијаси һәјатында манеәсиз иштирак етмәк һүгугу вардыр.

II. Дәвләтә гаршы гијама вә ја дәвләт чеврилишинә мүстәгил мүғавимәт кәстәрмәк Азәрбајчан Республикасынын һәр бир вәтәндашынын һүгугудур.

Маддә 71. Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлығларынын тә'минаты

I. Конститусијада тәсбит едилмиш инсан вә вәтәндаш һүгугларыны вә азадлығларыны кәзләмәк вә горумағ ганунверичилик, ичра вә мәһкәмә һакимијјәти органларынын борчудур.

II. Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлығларынын һәјата кечирилмәсини һеч кәс мәһдудлашдыра билмәз.

III. Јалныз мүһарибә, һәрби вәзијјәт вә фәвгәл'адә вәзијјәт, һабелә сәфәрбәрлик е'лан едиләркән инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлығларынын һәјата кечирилмәси Азәрбајчан Республикасынын бејнәлхалғ өһдәликләрини

нәзәрә алмаг шәрти илә гисмән вә мүвәггәти мөһдудлашдырыла биләр. һәјата кечирилмәси мөһдудлашдырылан һүгүг вә азадлыглар һаггында әһалијә габагчадан мө'лумат верилир.

IV. һеч бир һалда һеч кәс дин, вичдан, фикир вә әгидәсини ачыгламаға мөчбур едилә билмәз вә бунлара кәрә тәгсирләндирилә билмәз.

V. Бу Конститусиянын һеч бир мүддәасы инсан вә вәтәндаш һүгүгларынын вә азадлыгларынын ләгвинә јөнәлдилмиш мүддәа кими тәфсир едилә билмәз.

VI. Азәрбајчан Республикасы әразисиндә инсан вә вәтәндаш һүгүглары вә азадлыглары бирбаша гүввәдәдир.

VII. Инсан вә вәтәндаш һүгүгларынын вә азадлыгларынын позулмасы илә әлагәдар мүбаһисәләри мөһкәмәләр һәлл едир.

VIII. һеч кәс тәрәдилдији заман һүгүг позунтусу сајылмајан әмәлә кәрә мөс'улијјәт дашымыр. һүгүг позунтусу тәрәдилдикдән сонра јени ганунла бу чүр һәрәкәтләрә кәрә мөс'улијјәт арадан галдырылмышса вә ја јүнкүләшдирилмишсә, јени ганун тәтбиг едилир.

Маддә 72. Вәтәндашларын вәзифәләринин әсасы

I. Дөвләт вә чәмијјәт гаршысында һәр бир шәхс онун һүгүг вә азадлыгларындан билаваситә ирәли кәлән вәзифәләр дашыјыр.

II. һәр бир шәхс Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясына вә ганунларына әмәл етмәли, башга шәхсләрин һүгүг вә азадлыгларына һөрмәт бәсләмәли, ганунла мүәјјән едилмиш дикәр вәзифәләри јеринә јетирмәлидир.

III. Гануну билмәмәк мөс'улијјәтдән азад етмир.

Маддә 74. Вәтәнә сәдагәт

I. Вәтәнә сәдагәт мүгәддәсдир.

II. Вәзифәјә сечилмә вә ја тә'јинат јолу илә ганунверичилик, ичра вә ја мөһкәмә һакимијјәти органларында ишләјән шәхсләр өз вәзифәләрини дүрүст вә

лајигинчә јеринә јетирмәмәјә кәрә мөс'улијјәт дашыјырлар вә ганунла мүәјјән едилмиш һалларда анд ичирләр.

II. Вәзифәјә сечилмә вә ја тә'јинат јолу илә ганунверичилик, ичра вә ја мөһкәмә һакимијјәти органларында ишләјән, Азәрбајчан Республикасы Конститусиясына садит галачағына анд ичмиш шәхс дөвләтә гаршы чинајәтдә, о чүмләдән дөвләтә гаршы гијамда вә ја дөвләт чеврилишиндә иттиһам едилибсә вә бу иттиһам әсасында мөһкум олунубса, һәммин вәзифәдән кетмиш сајылыр вә бир даһа бу вәзифәни тута билмәз.

Маддә 75. Дөвләт рәмзләринә һөрмәт

Һәр бир вәтәндаш Азәрбајчан Республикасынын дөвләт рәмзләринә - бајрағына, кербинә вә һимнинә һөрмәт етмәлидир.

Маддә 76. Вәтәни мүдафиә

I. Вәтәни мүдафиә һәр бир вәтәндашын борчудур.

Ганунла мүәјјән едилмиш гајдада вәтәндашлар һәрби хидмәт кечирләр.

II. Вәтәндашларын әгидәси һәгиги һәрби хидмәт кечмәјә зиддирсә, ганунла мүәјјән едилмиш һалларда һәгиги һәрби хидмәтин алтернатив һәрби хидмәтлә әвәз олунмасына јол верилир.

Маддә 77. Тарих вә мөдәнијјәт абидәләринин горунмасы

Тарих вә мөдәнијјәт абидәләрини горумаг һәр бир шәхсин борчудур.

Маддә 78. Әтраф мүһитин горунмасы

Әтраф мүһитин горунмасы һәр бир шәхсин борчудур.

Маддә 79. Гануна зидд вәзифәләрин ичрасына јол верилмәмәси

Һеч кәс Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясына вә ја ганунларына зидд вәзифәләрин ичрасына мөчбур едилә билмәз.

Маддә 80. Мәс'улијјәт

Конститусиянын вә ганунларын позулмасы, о чүмләдән Конститусияда вә ганунларда нәзәрдә тутутлан һүгуглардан суи-истифадә вә ја вәзифәләрин јеринә јетирилмәмәси ганунла мүәјјән едилән мәс'улијјәтә сәбәб олур.

Маддә 93. Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин актлары

I. Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси өз сәләһијјәтләринә аид мәсәләләр, үзрә Конститусия ганунлары, ганунлар вә гәрарлар гәбул едир.

II. Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисиндә Конститусия ганунлары, ганунлар вә гәрарлар бу Конститусия илә нәзәрдә тутулмуш гәјдада гәбул едилир.

III. Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатлары сәсвермә һүгугуну шәхсән һәјата кечирирләр.

IV. Ганунларда вә Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин гәрарларында ичра һакимијјәти вә мәһкәмә органларына конкрет тапшырыглар нәзәрдә тутула билмәз.

Маддә 94. Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисинин мүәјјән етдији үмуми гәјдалар

I. Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлиси ашағыдакы мәсәләләрә даир үмуми гәјдалар мүәјјән едир:

1) бу Конститусияда тәсбит едилмиш инсан вә вәтәндаш һүгугларындан вә азадлыгларындан истифадә, бу һүгугларын вә азадлыгларын дәвләт тә'минаты;

2) Азәрбајчан Республикасы Президентинин сечкиләри;

3) Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисинә сечкиләр вә Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатларынын статусу;

4) референдум;

5) мәһкәмә гурулушу вә һакимләрин статусу; прокурорлуг; вәкиллик вә нотариат;

6) мәһкәмә ичрааты, мәһкәмә гәрарларынын ичрасы;

7) бәләдијјәләрә сечкиләр вә бәләдијјәләрин статусу;

8) фәвгәл'адә вәзијјәт режими; һәрби вәзијјәт режими;

9) дәвләт тәлтифләри;

10) физики вә һүгуги шәхсләрин статусу;

11) мүлки һүгуг объектләри;

12) әгдләр, мүлки мүгавиләләр, нүмајәндәлик вә вәрәсәлик;

13) мүлкијјәт һүгугу, о чүмләдән дәвләт, хүсуси вә бәләдијјә мүлкијјәтинин һүгуги режими, әгли мүлкијјәт һүгугу; диқәр әшја һүгуглары, өһдәлик һүгугу;

14) аилә мүнәсибәтләри, о чүмләдән һимајәчилик вә гәјјумлуг;

15) малијјә фәалијјәтинин әсәслары, веркиләр, рүсумләр вә өдәнишләр;

16) әмәк мүнәсибәтләри;

17) чинајәтләрин вә башга һүгуг позунтуларынын мүәјјән едилмәси, онларын тәрәдилмәсинә кәрә мәс'улијјәтин тә'јин едилмәси;

18) мүдафиә вә һәрби гуллуг;

19) дәвләт гуллуғу;

20) тәһлүкәсизлијин әсәслары;

21) әрази гурулушу; дәвләт сәрһәди режими;

22) бейнәлхалг мүгавиләләрин тәсдиги вә ләғви;

23) рабитә вә нәглијјәт иши;

24) статистика, метролокија вә стандартлар;

25) көмрүк иши;

26) тичарәт иши вә биржа фәалијјәти;

27) банк иши, мүһасибәт, сығорта.

II. Бу маддәнин 2,3,4-чү бәндләриндә кәстәрилән мәсәләләрә даир ганунлар 83 сәс чохлауғу илә, галан мәсәләләрә даир ганунлар исә 63 сәс чохлауғу илә гәбул едилир.

III. Бу маддәнин биринчи һиссәсинә Конститусия гануну илә әлавәләр едилә биләр.

Маддә 95. Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин һәлл етдији мәсәләләр

I. Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин сәләһијјәтинә ашағыдакы мәсәләләрин һәлли аиддир:

1) Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин ишинин тәшкили;

2) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматы илэ Азербайжан Республикасы дипломатик нүмајәндәликләринин тә'сис едилмәси;

3) инзибати әрази бөлкүсү;

4) дәвләтләрарасы мугавиләләрин тәсдиг вә ләғв едилмәси;

5) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасы дәвләт бүдчәсинин тәсдиг едилмәси вә онун ичрасына нәзарәт;

6) амнистија;

7) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасынын һәрби доктринасынын тәсдиги;

8) бу Конститусијада нәзәрдә тутулмуш һалларда Азербайжан Республикасы Президентинин ферманларынын тәсдиги;

9) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасынын Баш Назиринин вәзифәјә тә'јин едилмәсинә разылыг верилмәси;

10) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасы Конститусија Мәһкәмәси, Азербайжан Республикасы Али Мәһкәмәси вә Азербайжан Республикасы Игтисад мәһкәмәси һакимләринин тә'јин едилмәси;

11) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасы Баш Прокурорунун вәзифәјә тә'јин вә вәзифәдән азад едилмәсинә разылыг верилмәси;

12) Азербайжан Республикасы Конститусија Мәһкәмәсинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасы Президентинин импичмент гәјдасында вәзифәдән кәнарлашдырылмасы;

13) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән һакимләрин вәзифәдән кәнарлашдырылмасы;

14) Азербайжан Республикасы Назирләр Кабинетинә е'тимад мөсәләсинин һәлл едилмәси;

15) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасы Милли Банкы Идарә һәј'әти үзвләринин вәзифәјә тә'јин вә вәзифәдән азад едилмәси;

16) Азербайжан Республикасы Президентинин тэгдиматына әсасән Азербайжан Республикасы Силаһлы Гүввәләринин тә'јинаты илә бағлы олмајан вәзифәләрин ичрасына чәлб едилмәсинә разылыг верилмәси;

17) Азербайжан Республикасы Президентинин мүрачиәтинә әсасән мүһарибә е'лан едилмәсинә вә сүлһ бағланмасына разылыг верилмәси;

18) референдум тә'јин едилмәси;

19) Аудитор палатасынын јарадылмасы;

II. Бу маддәнин 1-5-чи бәндләриндә кәстәрилән мөсәләләрә даир 63 сәс чохлағу илә ганунлар, галан мөсәләләрә даир исә бу Конститусијада башга гәјдә нәзәрдә тутулмајыбса, ејни гәјдәдә гәрарлар гәбул едилер.

III. Бу Конститусијада Азербайжан Республикасынын Милли Мәчлисинин сәләһијәтләринә аид едилән дихәр мөсәләләрә даир дә гәрарлар гәбул едилер.

IV. Бу маддәнин биринчи һиссәсинә Конститусија гануну илә әләвәләр едилә билләр.

Маддә 96. Ганунверичилик тәшәббүсү һүғуғу

I. Азербайжан Республикасынын Милли Мәчлисиндә ганунверичилик тәшәббүсү һүғуғу (ганун ләјиһәләрини вә башга мөсәләләри Азербайжан Республикасынын Милли Мәчлисинин мүзакирәсинә тәғдим етмәк һүғуғу) Азербайжан Республикасынын Милли Мәчлисинин депутатларына, Азербайжан Республикасынын Президентинә, Азербайжан Республикасынын Али Мәһкәмәсинә вә Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлисинә мәнсубдур.

II. Азербайжан Республикасынын Президентинин, Азербайжан Республикасынын Али Мәһкәмәсинин вә Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин ганунверичилик тәшәббүсү гәјдасында Азербайжан Республикасынын Милли Мәчлисинин мүзакирәсинә вердији ганун вә ја гәрар ләјиһәләри мүзакирәјә тәғдим олунмуш шәкилдә чыхарылыр вә сәсә гојулур.

III. Белә ганун вә ја гәрар ләјиһәләриндә дәјишикликләр ганунверичилик тәшәббүсү һүғуғундан истифадә едән органын разылығи илә едилә биләр.

IV. Ганунверичилик тәшәббүсү гәјдасында Азәрбајчан Республикасы Президентинин, Азәрбајчан Республикасы Али Мәһкәмәсинин вә ја Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин Азәрбајчан Республикасынын Милли Мәчлисинә тәгдим етдији ганун вә ја гәрар ләјһәләри ики әј әрзиндә сәсә гојулур.

V. Ганун вә ја гәрар ләјһәсини Азәрбајчан Республикасынын Президенти, Азәрбајчан Республикасынын Али Мәһкәмәси вә ја Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлиси тә'чили е'лан едибсә, бу мүддәт 20 күн тәшкил едир.

Маддә 147. Азәрбајчан Республикасы Конститусијасынын һүгути гүввәси

I. Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасы Азәрбајчан Республикасында ән жүксәк һүгути гүввәјә маликдир.

II. Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасы бирбаша һүгути гүввәјә маликдир.

III. Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасы Азәрбајчан Республикасынын ганунверичилик системинин әсасыдыр.

ҮМУМТӘҲСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН IX СИНИФЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУСИЈАСЫ ФӘННИ ҮЗРӘ ПРОГРАМ

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУСИЈАСЫ (35 саат)

№1 Кириш (1 саат)

Азәрбајчан дәвләтчилилик тарихи һаггында үмуми мә'лумат
Азәрбајчанын Русија вә Иран тәрәфиндән бөлүш-
дүрүлмәсиндән сонракы дәвләтчилији

1917-чи ил чеврилишиндән һазыркы дәврә гәдәр гәбул
едилән конститусијаларын мәзмуну вә вәзифәләри.

№2 I мөвзу. Халг һакимијјәти

Һакимијјәтин мәнбәји халгын суверенлији, депутатларын
бирбаша Милли Мәчлисә сечилмәси үмумхалг сәсвермәси -
референдум јолу илә мүһүм мәсәлә вә проблемләрин һәлл
едилмәсидир.

Халгы тәмсил етмәк јалһыз онун сечдији шәхсләрә мәхсус
олмасы вә халгын ваһидлији, һакимијјәтин мәнимсәнил-
мәсинә јол верилмәмәси (1 саат).

№3 II мөвзу. Азәрбајчан дәвләти. Дәвләтин әсаслары.

Азәрбајчан дәвләти демократик, һүгути, дүңјәви, унитар
республикадыр. Азәрбајчан дәвләтинин башчысы, ичра
һакимијјәтинин она мәнсуб олмасы, силаһлы гүввәләр.
Бәјнәлхалг мүнәсибәтләрин әсас принципләри (1 саат).

№4

Әразинин ваһидлији, дәвләтин али мөгсәди, мүлкијјәт вә
тәбии еһтијатлар (1 саат).

№5

Игтисади инкишаф вә дәвләт, социал инкишаф вә дәвләт,
аилә вә дәвләт, дин вә дәвләт мүнәсибәтләри, пул ваһиди
(1 саат).

№6

Дөвләтин борчларына гојулан мөһдудийјәтләр, Азәрбајчан дили Дөвләт дили кими вә бунун әһәмијјәти, пајтахт, Азәрбајчан дөвләтинин рәмзләри (1 саат).

III мөвзу. Азәрбајчан вәтәндашларына верилән әсас һүгуглар, азадлыглар вә вәзифәләр (10 саат).

№7

Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлыгларынын кәзләнилмәсинин әсас принципләри, вәтәндашларын бәрәбәрлик һүгуглары, инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлыгларынын мүдафиәси үчүн дөвләтин тә'минатлары, јашамаг һүгугу, азадлыг һүгугу (1 саат).

№8

Мүлкијјәт һүгугу, мүхтәлиф мүлкијјәт формаларынын бәрәбәр һүгугла фәалијјәтләринин ганунла горунмасы, әгли мүлкијјәт һүгугу, тәһлүкәсиз јашамаг һүгугу вә мәнзил тохунулмазлыгы һүгугу (1 саат).

№9

Никаһ һүгугу, аилә мүнәсибәтләриндә евләнәнләрин бәрәбәр һүгуга малик олмалары, әмәк һүгугу, тә'тил һүгугу, истираһәт һүгугу, социал тә'минат һүгугу - бу һүгугларын тә'минатында ајрысечкилијә јолверилмәзлик принципләри (1 саат).

№10

Сағлам әтраф мүһитдә јашамаг һүгугу, сағлам мүһитин горунмасына дөвләт тә'минаты, мәдәнијјәт һүгугу, сағламлыгын горунмасы һүгугу вә тәһсил һүгугу (1 саат).

№11

Мәнзил һүгугу, милли мәнсубијјәт һүгугу, ана дилиндән истифадәнин тә'минаты, шәрәф вә ләјәгәтин мүдафиәси һүгугу. Фикир вә сөз азадлыгынын тә'мин едилмә јоллары вә имканлары (1 саат).

№12

Вичдан азадлыгы, сәрбәст топлашмаг азадлыгы вә шәртләри, мө'лумат азадлыгы, јарадычылыг азадлыгы, вәтәндашлыг һүгугу, вәтәндашлыг һүгугунун тә'минаты (1 саат).

№13

Чәмијјәтин вә дөвләтин сијаси һәјатында иштирак етмәк һүгугу, дөвләтин идарә олунмасында иштирак етмәк һүгугу, сечки һүгугу, дөвләт органларына вә вәзифәли шәхсләрә биләваситә мүрачиәт етмәк һүгугу (1 саат).

№14

Бирләшмәк һүгугу, азад саһибкарлыг һүгугу, һүгуг вә азадлыгларын мүдафиәси үчүн мөһкәмә тә'минаты, һүгуги јардым, о чүмлөдән пулсуз јардым алмаг һүгугу, мөһкәмә аидијјәтинин дәјишдирилмәсинә јол верилмәмәси, тәгсирсизлик презумпсијасы, бу принципләрин јүксәк һүгуги әһәмијјәти, бир чинајәтә кәрә тәкрарән мөһкум етмәјә јол верилмәмәси, мөһкәмәјә тәгсирсизлијин мүәјјән едилмәси үчүн мүрачиәт етмәк һүгугу (1 саат).

№15

Гоһумларын әлејһинә ифадә вермәјә мәчбур етмәјә јол верилмәмәси, бунун мә'нәви вә әхлаги әһәмијјәти, тугулан, һәбсә алынған вә чинајәт тәрәдилмәсиндә иттиһам едиләнләрин һүгугларынын горунмасы үчүн ганунун кениш имканлары, зәрәрин өдәнилмәсини тәләб етмәк һүгугу, өчнәбиләрин вә вәтәндашлыгы олмајан шәхсләрин вәтәндашлыг һүгугларындан истифадә һүгуглары, сијаси сығыначаг һүгугу, инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлыгларынын тә'минаты (1 саат).

№16

Вәтәндашларын әсас вәзифәләринин кениш изаһы, һүгуг вә вәзифәләринин ајрылмазлыгы, веркиләр вә башга дөвләт өдәнишләринин социал мүдафиә тәдбирләринин һәјата кечирилмәсиндәки әһәмијјәти. Вәтәнә сәдагәт, дөвләт

рәмзләринә һөрмәт. Вәтәни мүдафиә, тарих вә мәдәнијәт абидәләринин горунмасы, әтраф мүһитин горунмасы, гануна зидд вәзифәләрин ичрасына јол верилмәмәси, мәс'улијјәт (1 саат).

IV мөвзу. Ганунверичилик һакимијјәти (3 саат).

№17

Ганунверичилик һакимијјәтинин Милли Мәчлис тәрәфиндән һәјата кечирилмәси. Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин сәј тәркиби. Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлиси депутатларынын мажоритар вә пропорсионал сечки системинә әсасланан гәјдада сечилмәләри. Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлиси чағырышынын 5 иллик сәләһијјәти мүддәти. Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлиси депутатларынын сечкиләринин нәтичәләринин јохланылмасы вә тәсдиги (1 саат).

№18

Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлиси депутатларынын сәләһијјәтләринин битмәси, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин сессиялары, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатларынын һүгүг вә вәзифәләри, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатлығындан мәһруметмә вә Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатларынын сәләһијјәтләринин итирилмәси, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатларынын тохунулмазлығы, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин депутатынын мәс'улијјәтә чәлб олунмасына гојулан гадағалар, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин ишинин тәшкили, Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин гәбул етдији ганунверичилик актлары (1 саат).

№19

Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин мүәјјән етдији үмуми гәјдалар, инсан вә вәтәндаш һүгүгларындан вә азадлығыларындан истифадә, бу һүгүг вә азадлығыларын дәвләт

тә'минаты, һәлл етдији мәсәләләр, ганунверичилик тәшәббүсү һүгүгү, ганунларын имзаланмасы үчүн тәтдим олунма гәјдасы вә мүддәти Азәрбајҗан Республикасы Милли Мәчлисинин актларынын гүввәјә минмәси гәјдалары (1 саат).

V мөвзу. Ичра һакимијјәти (5 саат).

№20

Ичра һакимијјәтинин президентә мәнсуб олмасы, Азәрбајҗан Республикасы Президентлијинә намизәдләрә аид тәләбләр, Президент сечкиләринин әсаслары, Президент сечкиләринин јекунлары, Азәрбајҗан Республикасы Президенти сечилмиш шәхсин анды (1 саат).

№21

Азәрбајҗан Республикасы Президентинин өз сәләһијјәтләрини даим ичра едә билмәмәсинин нәтичәләри, Азәрбајҗан Республикасы Президенти вәзифәдән кетдикдә онун сәләһијјәтләринин ичрасы, Азәрбајҗан Республикасы Президентинин тохунулмазлығы, Президентин вәзифәдән кәнарлашдырылмасы Азәрбајҗан Республикасы Президентинин тә'минаты (1 саат).

№22

Азәрбајҗан Республикасы Президентинин сәләһијјәтләри, ганунларын имзаланмасы просеси, мүддәтләри, е'тираз доғдуғу һалларда мүәјјән едилән гәјдалар, һәрби вәзијјәт е'лан едилмәси, фәв'ғаладә вәзијјәт тәтбиг едилмәси, Азәрбајҗан Республикасы Президентинин гәбул етдији актлар (1саат).

№23

Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Кабинетинин статусу, Назирләр Кабинетинин тәркиби, Назирләр Кабинетинин исте'фасы, Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Кабинетинин ичласлары, Азәрбајҗан Республикасы Баш назиринин тә'јин едилмәси гәјдасы, Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Кабинетинин сәләһијјәтләри (1 саат).

№24

Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Кабинетинин гәбул етдији актлар, Азәрбајҗан Республикасы Назирләр Кабинетинин үзвлүҗүнә намизәдләре аид тәләбләр, Азәрбајҗан Республикасы Баш назиринин тохунулмазлыгы, јерләрдә ичра һакимијјәти вә онларын сәләһијјәтләри (1 саат).

VI мөвзу. Мәһкәмә һакимијјәти (2 саат).

№25

Мәһкәмә һакимијјәтинин һәјата кечирилмәси, һакимлијә намизәдләре аид тәләбләр. Һакимләрин мүстәгиллији вә онун тә'мин едилмәси тәдбирләри, әдаләт муһакимәсинин һәјата кечирилмәсинин әсас принципләри вә шәртләри, һакимләрин тохунулмазлыгы, мәһкәмә гәрарлары вә онларын ичрасы гәјдалары (1 саат).

№26

Азәрбајҗан Республикасынын Конститусија Мәһкәмәси, Азәрбајҗан Республикасы Али Мәһкәмәси, Азәрбајҗан Республикасынын Игтисад Мәһкәмәси вә онларын сәләһијјәт даирәләри, Азәрбајҗан Республикасынын Прокурорлуғу, онун функција вә һүғуғлары (1 саат).

VII мөвзу. Нахчыван Мухтар Республикасы (2 саат).

№27

Нахчыван Мухтар Республикасынын статусу, Нахчыван Мухтар Республикасында һакимијјәтләрин бөлүнмәси, Нахчыван Мухтар Республикасынын али вәзифәли шәхси, Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлиси (1 саат).

№28

Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлисинин мүәјҗән етдији үмуми гәјдалар, Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Мәчлисинин һәлл етдији үмуми мәсәләләр, Нахчыван Мухтар Республикасынын Назирләр

Кабинети, Нахчыван Мухтар Республикасында јерли ичра һакимијјәти (1 саат).

VIII мөвзу. Јерли өзүнүидарәетмә (2 саат)

№29

Јерләрдә өзүнүидарәнин тәшкили, бәләдијјәләрин ишинин тәшкили (1 саат).

№30

Бәләдијјәләрин сәләһијјәтләри, бәләдијјәләрин гәрарлары, бәләдијјәләрин мүстәгиллијинин тә'минаты (1 саат).

IX мөвзу. Һүғуг вә ганун (2 саат)

№31

Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасынын һүғуги гүввәси, Азәрбајҗан Республикасынын ганунверичилик системинә дахил олан актлар, норматив һүғуги актлар (1 саат)

№32

Бәләдијјә актлары, бејнәлхалг актларын һүғуги гүввәси (1 саат).

X мөвзу. Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасында дәјишикликләр

№33

Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасында дәјишикликләрин гәбул едилмәси гәјдасы, Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасынын мәтниндә дәјишикликләрин тәклиф едилмәси гәјдасы, Азәрбајҗан Республикасынын Конститусија Мәһкәмәсинин сәләһијјәтләринин мөһдудлашдырылмасы, Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасында дәјишикликләр тәклиф едилмәси тәшәббүсүнүн мөһдудлашдырылмасы.

XI мөвзу. Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясына әлавәләр.

№34

Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясына әлавәләрин гәбул едилмәси гәјдасы, Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясына әлавәләрин тәклиф едилмәси тәшәббүсү, Азәрбајчан Республикасынын Конститусиясына әлавәләрин тәклиф едилмәси тәшәббүсүнүн мөһдудлашдырылмасы (1 саат).

№35 Јекун.

Азәрбајчан Республикасынын һугуи дәвләтә доғру инкишафында мөвчуд Конститусиянын ролу - халг һакимијјәти дәвләтин әсаслары, инсан һугулары, дәвләт һакимијјәти вә онун бөлүшдүрүлмәси, јерли өзүнүидарә, һугуг вә ганун мәсәләләрини үмимиләшдирмәклә мөвзу мәктәб мүнәзирәси илә јекунлашдырылмалыдыр (1 саат).

**АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ДӨВЛӘТ БАЈРАҒЫ**

Азәрбајчан Демократик Республикасынын (1918-1920-чи ил) милли бајрағы илк дәфә 1918-чи илин 24 ијунунда Мәчлис Мәбүсан тәрәфиндән гәбул олунуб. Бу гырмызы рәнждә олан бајрағын үзәриндә ағ рәнкли ајпара вә сәккизкушәли улдуз вардыр. Сонра бу, Түркијә Чүмһуријјәтинин бајрағы илә чох охшар олдуғундан ләғв едилмишдир. 1918-чи ил нојабрын 9-да Әлибәј һүсејнзадә вә Зија Көјалп тәрәфиндән ирәли сүрүлән идеја әсасында М.Ә.Рәсулзадә тәрәфиндән тәғдим едиләрәк гәбул олунмушдур.

Мүасир дәврүмүздә илк дәфә милли бајрағымызы мөһтәрәм һөјдәр Әлијев Нахчыванда Милли Мәчлисин сәдри вәзифәсиндә ишләјәркән Мухтар Республиканын рәсми Дөвләт бајрағы кими е'лан етмишдир. 05.02.1998-чи ил тарихдән исә Али Советдә Азәрбајчан Республикасынын Дөвләт бајрағы кими гәбул олунмушдур.

Милли бајрағымыздакы мави рәнк Азәрбајчан халғынын милли сојкөкүнү, түрксојлу олдуғуну, гырмызы рәнк мүасирлији, демократија, азадлыг, истиглал тәрәфдары олдуғуну, јашыл рәнк исә исламчылығы - ислам дининин дөјөрләринә бағлы олдуғумузу, дини мөнсубијјәтимизи ифадә едир. Бајрағымыздакы ајпара вә сәккизкушәли улдуз гәдим инанчларла, гәдим шумерләрлә ("тенгри" - сәккизкушәли улдуз) бағлы олуб, ај вә күнәш символдур.

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДӨВЛƏТ КЕРБИ

1920-чи илин апрелиндə М.Ə.Рəсулзадəнин тəклифи илə Азəрбајчан Демократик Чумhuriјјəтинин парламентиндə Дəвлəт керби гəбул едилмишдир. Лакин онун өмрү чох гыса олмушдур.

Азəрбајчан Республикасы јенидөн мүстəгиллик газандыгдан сонра эн јахшы дəвлəт кербинин тəсвиринə керə 1991-чи илдə мүсабигə е'лан едилмиш вə бу мүсабигəјə јекун олараг əмəкдар инчəсəнəт хадими Рафиг Мəммədовун чəкдији керб Милли Мəчлис тərəфиндөн 1993-чү илдə гəбул едилмишдир.

Кербимиздə бəјрағымызда верилən символларла јанашы истифадə едилмиш галхан - мудафиə, кербин ортасындакы алов - "Одлар јурду Азəрбајчан", кербин алтындакы палыд будағы мəјкəмлик, дəјанəт, јенилмəзлик, сүнбүл исə "бөрəkəт" аламларыны верир.

АЗƏРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДӨВЛƏТ ҺИМНИ

*Мусигиси Үзејир Һачыбəјовун,
сəзлəri Əһмəd Чавадындыр.*

*Азəрбајчан, Азəрбајчан!
Еј гəһрəман əвладын шанлы Вəтəни!
Сəндən өтрү ган тəкмəјə чүмлə һазырыз!
Сəндən өтрү чан вермəјə чүмлə һазырыз!
Үчрəнкли бəјрағынла мəсуд јаша!
Минлэрлə чан гурбан олду,
синən һəрбə мейдан олду.
Һузугундан кечən əскəр
һэрə бир гəһрəман олду.
Сən оласан кулустан,
сənə һэр дəм чан гурбан.
Сənə бир чох мəһəббəт
синəндə тутмуш мəкан.
Намусуну һифз етмəјə,
бəјрағыны јүксəлтмəјə
Чүмлə кəнчлэр мүштагдыр.
Шанлы вəтəн, шанлы вəтəн,
Азəрбајчан, Азəрбајчан!*

Бу һимн 1919-чу илдə илк дəфə милли марш кими Азəрбајчан Демократик Чумhuriјјəтинин парламентиндə сəслəндирилмишдир. Эн јахшы милли марш үзрə мүсабигədə бəјəнилдији үчүн мүəллифлэрə 15 мин рубл мəблəғиндə мұкафат верилмишдир. Бу марш 1920-чи илин апрел ајында рəсми Дəвлəт һимни кими парламент тərəфиндөн гəбул едилмишдир.

Азəрбајчан јенидөн мүстəгиллик əлдə етдикдөн сонра 1992-чи илдə халгын истəји илə Республика Милли Мəчлисиндə Дəвлəт һимни кими бəрпа олунмушдур.

ƏDƏBİJAT

1. Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы. Б., "Азәрбајчан", 1996
2. Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну. Б., "Өјрәтмән", 1992.
3. Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы вә орта үмүмтәһсил мәктәпләриндә ондан истифадәнин имканлары. Б., 1997
4. Азәрбајчан Республикасы Конституциясы фәнни үзрә програм. Үмүмтәһсил мәктәпләринин IX синифләри үчүн (мүәллифләр: Исмајылов Һ.И.И., Әмиров М.М., Кәримов А.Ә.). Б., 1996
5. Азәрбајчанын мүстәғиллији уғрунда мүбаризә: уғурлар вә чәтинликләр. Методик кәстәриш (тәртиб едәни Әлијева С.) Б., 1992
6. Ахмедов Г.Г. Подготовка и осуществление всеобщего среднего образования в Азербайджанской ССР (1961-1974 гг.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Б., 1988
7. Ағажев Ә., Әһмәдов Һ. Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы вә тәһлим-тәрбијә ишиндә ондан истифадәнин имканлары //Педагожи тәдгигатлар: ахтарышлар, тапынтылар, Б., АДПУ, 1996, № 2, (с. 11-21).
8. Әһмәдов Һ. Азәрбајчан Республикасынын Конституциясында тәһсил һугугунун гојулушуна даир. //Һуманитар елмләрин өјрәнилмәсинин актуал проблемләри. Б., "Мүтәрчим", 1998, (с.71-72).

9. Бајрамов Һ. Азәрбајчан Республикасынын Конституциясынын педагожи-ичтимаи маһијјәтинин өјрәдилмәси. (Методики вәсаит), Б., АДПУ. 1997.

10. Бајрамов Һ. Педагожи фәнләрин тәдриси просесиндә тәләбәләрә Азәрбајчан Республикасынын Конституциясынын ичтимаи-педагожи әһәмијјәтинин өјрәдилмәси. Педагожи тәдгигатлар. Елми мәгаләләр мәчмуәси. Б., АДПУ. 1997.

11. Бајрамов Һ. Али педагожи тәһсил мүәссисәләриндә Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Ганунунун өјрәдилмәси. (Методик вәсаит), Б., АДПУ, 1997.

12. Һүсәјзадә Р. Тәһсилини һуманистләшдирилмәси вә демократикләшдирилмәси. Б., 1997.

МҮНДӘРИЧАТ

Елми редактордан	3
КИРИШ	4
I ФӘСИЛ: Азәрбајчан Республикасы Конституциясында Тәһсил һүгүгү вә тәрбијә мәсәләләри	
1.1. Азәрбајчан Республикасынын илк Конституциясынын јаранмасыны шәртләндирән социал-тарихи шәраит	8
1.2. Конституцияда тәһсил һүгүгунун гојулушуна даир	12
1.3. Тәһлим-тәрбијә просесиндә Азәрбајчан Республикасы Конституциясындан истифадәнин имканлары	18
II ФӘСИЛ: Азәрбајчан Республикасынын Конституциясы әсасында республикада тәһсил принципләринин мүүјјәнләшдирилмәси вә тәснифаты	38
НӘТИЧӘ	52
ӘЛАВӘЛӘР	59
ӘДӘБИЈАТ	86

Ўғылмаға верилмишдир: 29.04.98

Чапа имзаланмышдыр: 24.05.98

Формат 60x90 1/16

Офсет кағызы. Офсет үсулу илә чап олунуб.

Һилвстика гарнитуру.

Тираж: 500 әд.

Гүјмәти: мүгавилә јолу илә.

“Очаг” мәтбәәсиндә чап олунмушдур.

“Елм” нәшријјаты.

Китабын чапа һазырланмасында дөјөрли елми мәсләһәтләригә көрә муәллиф Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин әмәкдашлары - проф. Ј.Ш. Кәримова, баш елми ишчи С.Мирзәјеваја вә елми ишчи А.Софияеваја миннәтдарлығыны билдирир.

FR $\frac{1998}{575}$